

Nagy Mária – Saád József

Amit már ismerünk, és amit még megismerhetünk...

Gondolatok a szegedi és a Csongrád megyei határsáv-kitelepítések kapcsán¹

A referátumunk címében jelzett hiányérzet és kutatói elbizonytalanodás szorosan kapcsolódik alapítványunk: a *Telepesek" Társadalmi Múzeum Alapítvány* (TTMA)² nemrég megjelent kiadványához, amelyben Szegedről és a Csongrád megyei határövezet községeiből 1950-1953 között elhurcolt és alföldi kényszermunkatáborokba telepített családok történetét dolgoztuk fel.³ A megyében és Szegeden végzett – reményeink szerint folytatódó – munkánk az alapítvány másfél évtizede folyó kutatási programjába illeszkedik.

A „hortobágyi” kitelepítések. Módszertani megközelítések

A program térben a kitelepítések *merítő bázisait és célterületeit* fogja át. A merítő bázis a potenciális hadművelleti területként igazgatott déli és nyugati határövezet községeit (jelenlegi tudásunk szerint 556 települést), továbbá Szegedet, Miskolcot, Hatvant, Nagykanizsát foglalja magában, és olyan településekre (pl.: Etyek, Esztár, Tyukod, Porcsalma, Szakmár-Résztelek) is kiterjed, amelyekben az esetleges államvédelmi, rendőrhatalósági akciók kapcsán kitelepítésre (is) sor került. A célterület a hortobágyi és nagykunsági állami gazdaságok üzemegységeiben (többnyire állattartó telepeken) 12 zárt kényszermunkatábor, ahova a három éven át ismétlődő akciók során becslésünk szerint 2400 körüli családot, kb. 8500 személyt deportáltak.⁴ A táborok közül hatot – a mai Hortobágy község területére eső *Borsós I.-II.* kivételével – a Hortobágyot átszelő 33-as út mindkét oldalától beljebb eső pusztai majorokban jelöltek ki. Ezeket tekintjük a *magterület* egyértelműen zárható (az őrzés szempontjából kevésbé problematikus) „majoros” táborainak. A táborok másik felét, a hortobágyi pusztákat kifli alakban övező nagykunsági és hajdúsági területeken hozták létre. Ezek a *peremterület* kényszermunkatáborai, amelyek között a térség település- és gazdaságföldrajzi adottságaitól függően, „majoros” és nehezebben őrizhető „tanyás” táborok vegyesen találhatóak. A három tájegységet érintő lakosság-áttelepítést az egyszerűség kedvéért a Gulyás testvérek úttörő jelentőségű és emblematikus filmjének bemutatása óta (*Törvénytörés nélkül, 1988*) a közbeszédben meghonosodott fogalmat átvéve, mint *hortobágyi kitelepítést/deportálást* azonosítjuk.

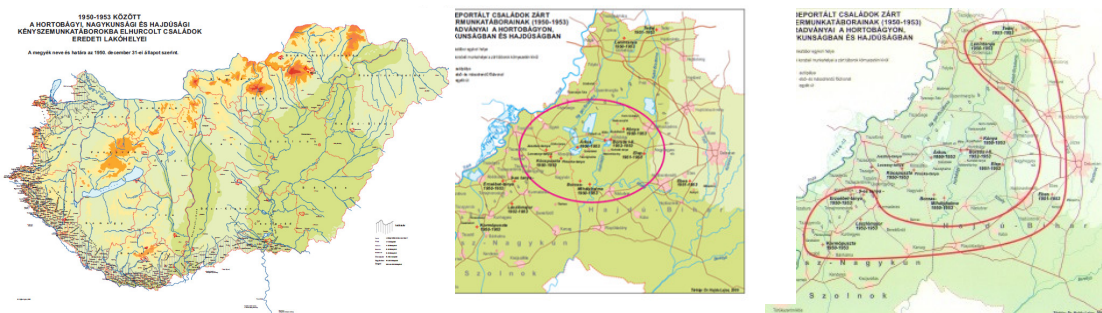
¹ Tanulmányunk előzménye azonos című referátumunk, amely a Magyar Nemzeti Levéltár Csongrád Megyei Levéltára szervezésében a XXXIX. Levéltári Nap alkalmából megtartott konferenciára készült. Szegedi Dóm, Látogatóközpont, 2016. október 5.

² Az alapítvány névválasztása történeti mintára: egy 100-150 évvel ezelőtt Európa szerte virulens intézményre: a *társadalmi múzeumra* (Soziales Museum, Musée Sociale) utal, amelynek a magyar változata is létrejött a 20. század első éveiben. A „múzeum” szó jelentése itt egyszerűen: *tár-ismerettár*, amelyhez sokféle *szociális és művelődési tevékenység* kapcsolódik.

³ Nagy Mária – Saád József: „Péntek volt és 23” - Kitelepítések 1950-1953 között a Csongrád megyei határsávból. Bp. 2016. A kiadvány létrejöttéhez a MNL Csongrád Megyei Levéltára részéről együttműködési készség is hozzájárult. Külön köszönjük dr. Farkas Csaba főlevéltáros szakmai segítségét.

⁴ A kitelepítettek számára vonatkozó, levéltári forrásokban, közleményekben, emlékezőkben előforduló számokról, azok figyelembe vételével és saját összesítő adataink mérlegelése alapján készült becsléseinket l. Saád József (Szerk.) Hortobágy örökségei. Bp. 2015. 13-15.

A táborrendszert az 1950. június 23-i kitelepítés alapozta meg. A Jugoszláviával érintkező öt megye határ menti községeiből ekkor a belügyminiszter jelentése szerint: „1950. június 22-én (a családok csomagoltatása és bevagonírozása 23-ra esett – S. J. – N. M.)... a legveszélyesebb 2446 személyt – családjaikat is beleértve - az Államvédelmi Hatósággal karöltve áttelepítettük Hajdú-Bihar és Szolnok megye területére, mint kényszertartózkodási helyre.”⁵ A kényszertartózkodási hely ebben az esetben a térség állami gazdaságaiban kijelölt, őrzött táborokat jelentett. A hatósági iratokban ezek a továbbiakban, mint „telepek”, lakóik, mint „telepesek”, a családok deportálása pedig, mint „áttelepítés” szerepel. Ebben az 1950. június 23-i kitelepítési hullámban hét tábor: *Árkus, Borzas-Mihályhalma, Kócs, Kónya, Kormó, Tiszaszentimre- 9-es tanya, Polgár-Lenintanya* jött létre. A következő két évben ezek *Borsós I.-II., Elep, Ebes, Lászlómajor* és *Tedej* táboraival egészültek ki.⁶

1. Térkép. A kitelepítés által érintett települések. 2. Térkép. Táborok a magterületen. 3. Térkép. Táborok a peremterületen.

A hortobágyi deportálás néhány ezres tétel egy folyamatban, az 1945 utáni *társadalmi alávétel* (demobilizálás, lefelé mobilizálás) milliós tömegeket sújtó folyamatában. A társadalom szerkezeti átalakításához hozzátartozó kényszerintézkedés, amely a korabeli hasonló akciók és módszerek (a likvidálás, elűzés, internálás, sarcolás, etnikai tisztogatás, kül- és belföldi kényszermunkára szállítás stb.) sorozatába illeszkedik. Vékony *szál* a forradalmi szerkezetváltoztatás *szövevényében*. Mozzanat egy átfogóbb történetben: a *tulajdon* és a *család* átrendezési kísérletének történetében: a népi demokrácia (proletárdiktatúra) államának és társadalmának (a munkára és harcra vezényelhető proletárok tömegeinek) létrehozására irányuló kísérletben.

Másfél évtizede folyó kutatásunk célja, hogy a mikro-történeti tény- és eseményfeltárás módszereire hagyatkozva, a hortobágyi „telepes” családok elhurcolást megelőző történetét, életvilágait, tábori életkörülményeit, társadalmi beágyazottságát, kapcsolatrendszerét, szabadulás utáni életlehetőségeit generációkra vissza- és előre tekintve rekonstruáljuk. A mikro-történeti megközelítésből következik, hogy magát a deportálást, annak különböző döntési és végrehajtási szinteken, különböző szociális terekben követhető sajátos indítékait, levezénylésének esetlegességeket és ismétlődő mozzanatokot hordozó tényanyagát is igyekszünk tárgyilagos közelségbe hozni. Reményeink szerint ez a –

⁵ Zöld Sándor jelentése az MDP-titkárság 1950. július 26.-i ülésén. MOL-M-KS-276. f. 54/110. ö. e.

⁶ Az elhurcolt családok - települések érintettsége szerint súlyozott - eredeti lakóhelyeit és a táborrendszer területi elhelyezkedését időközben elhunyt munkatársunk: Hajdu Lajos vitte térképre.

felfogásunkban „társadalomrégészektént” is azonosított – rekonstrukciós próbálkozás segíti a társadalomszerkezet fent említett átrendezésének magyarázatát és megértését, esetleg a szokványos narratíváktól eltérő értelmezésekhez is használható támpontokat nyújthat.

Tisztában vagyunk ugyanakkor azzal, hogy ez a rekonstrukciós törekvés valóban *próbálkozás*: legfeljebb közelítés – kérdőjelekkel, bizonytalanságokkal, hiányérzetekkel terhelt közelítés – lehet a múlt valóságához. *Pierre Nora* sokat hivatkozott megállapítása szerint a történelem, mint a *már nem létező* rekonstrukciója, szükségképpen *tökéletlen* és *problematikus* rekonstruálás. A történetíró munkája, tehetjük hozzá ehhez – ha tudományosnak véli is azt, mint a pozitivisták gondolták – valóságos és/vagy fiktív elemekből építkező konstrukció, illetve olyan re-konstruálás, amely konstruált elemektől sem mentes. A múlt kutatója gyűjti, rendezi, egymással lehetséges (valószínűségi) és/vagy kizárólagos (determinisztikus) összefüggésbe hozza az elmúlt eseményekről, eseménysorokról, helyszínekről, aktorokról és objektumokról fennmaradt írásos, képi, tárgyi és verbális relikviákat azok *magyarázatával* összefüggő *megértésére: értelmezésére* törekedve.⁷ Vagy: az értelmezés többféle lehetőségét nyitva hagyva, mindazt, ami az idő múltával számára elérhetően visszamaradt, a múlt valóságához közelítő vagy attól többé-kevésbé elrugaszkodó *elbeszéléssé (narrációvá)* formálja. *Hayden White* amerikai filozófus és *John H. Goldthorpe* brit szociológus felfogásában a történész mást nem is igen tehet. White amellett érvel, hogy a történész talált elemekből építkező műveket: elbeszéléseket produkál, amelyek műfajelméleti kategóriákba sorolhatók.⁸ *Goldthorpe* szerint a történészi munka homályban tapogatózás a múlt valójában *véges*, de a kutató számára természetszerűen nem teljes, így *végtelennek* tűnő reliktumainak univerzumában, amelyek felszínre kerülése és valóságos jelentőségük bemérése egyaránt esetleges. A történész „csak” azt nem tudja, hogy *mennyi* reliktum vonatkozik tárgyára, és nem a *legfontosabbak* temetődtek-e be az időben.⁹ Nyilvánvaló, hogy ez az érvelés a diszciplináját pozitív értelemben tudománynak tartó szociológus álláspontja a történésszel szemben, aki tárgya: a múlt valósága iránti érdeklődése folytán, során képtelen a tudományosság kritériumait érvényesíteni.

Vannak persze ismeretelméleti és kutatás-módszertani aggályok, amelyek szerint a szociológiai kutatástól sem idegen sötétben tapogatózás. Mindenek további taglalása témánktól és *ennek* a referátumnak a tárgyától messzire térítene.¹⁰ Itt csak jelezni szeretnénk,

⁷ Többnyire kizárólag oksági magyarázatra törekedve. Annak ellenére, hogy Max Weber sokat hivatkozott, tananyag szintre emelt tudománytana kifejezetten óv ettől az egyoldalúságtól. Weber a társadalomkutatói stratégiáinkban, kutatási hipotézisalkotás folyamatában elengedhetetlenül szükségesnek tartja, hogy a *magyarázat* és *megértés* különbözőségének tudatosítása mellett érvényesüljön azok együttthatásának és egymásra vonatkoztatásának követelménye. Maga a weberi teória sem könnyű olvasmány, a benne foglaltak érvényesítése a kutatói gyakorlatban pedig különösen nehéz. A tudománytan ide vonatkozó tételes kifejtését l. Weber, Max: *Gazdaság és társadalom*. I. k. Bp. 1987. 43-44.

⁸ *White, Hayden*: A narrativitás szerepe a valóság reprezentációjában. AETAS. 1996/1. <http://epa.oszk.hu/00800/00861/00001/white.html>, (utolsó letöltés 2017. január)

⁹ *Goldthorpe, John H.*: The Uses of History in Sociology: Reflections on Some Recent Tendencies. In: uő: *On Sociology*. Oxford-New York, 2000. 30-33.

¹⁰ A hortobágyi kitelepítések kapcsán felvethető néhány történetelméleti paradigma áttekintését l: *Saad József*: Örökségek súlya – örökösök terhe. Gondolatok az emlékezésről és a módszerről a hortobágyi-nagykunsági kényszermunkatáborok kutatása kapcsán. In: Hortobágyi kényszermunkatáborok 1950-1953 között. Szimpózium. 2006. szeptember 4. Bp. 2006. 97-116.

hogy a "kommunizmus áldozatai" címszó alá vonható kutatásunkhoz az episztemológiai reflektáltság, a megtanulható és a munka menetében adódó kutatás-módszertani megfontolások kezdettől fogva hozzátartoznak. Ez a tárgykör ugyanis – hasonlóan a „tettes-áldozat” kettősségére fókuszáló rokontémák kutatásához – tapasztalataink szerint vonzza a módszertani igénytelenséget.

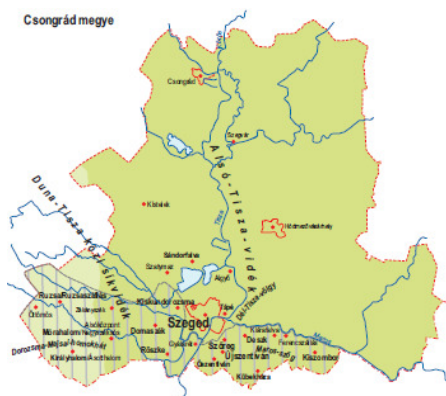
Nyilvánvaló, hogy az 1945 utáni társadalmi szerkezetváltoztatás szövevényéből kibontható „hortobágyi szál” – a pusztai táborokba deportáltak, majd onnan az 1953. júliusi amnesztiarendelet révén szabadultak – valóságos története, annak összes, valóban jelentős összetevőjével együtt nem hozható felszínre. Ennek a valóságnak a teljessége (is) rekonstruálhatatlan. Türelmes kutatói beállítódással és a kutatás napi gyakorlatában bevált tapasztalatokra és módszerekre hagyatkozva, *közelítő pontossággal* a rekonstrukció (itt-ott szükségképpen konstrukciós elemekkel is feldúsítva) mégiscsak végigvihető. Sokat segíthet ebben a kutatás *transzdisciplináris* nyitottsága, ez a gyakran emlegetett követelmény, amelynek gyakorlati keresztülvitele ugyanakkor ritkaságszámba menő teljesítmény. A „hortobágyi szál” bogozgatása közben is, egy-egy kérdésfelvetéshez érve, lépten-nyomon felvetődik, hogy mennyire előmozdítaná kutatásunkat, ha pszichológus, antropológus, geográfus, társadalomismereti érzékenységgel bíró (ritkaságértékű) informatikus stb. bekapcsolódása révén, együttműködésre kész szakmai közösségben végezhetnénk azt. Erre, alapítványi kereteink között nincs lehetőségünk és kapacitásunk. Azt viszont megtehetjük, hogy a histográfia, a szociológia és a szociográfia művelése során kialakult kutatói beállítódásokat átvesszük, és az említett diszciplínák szakmaspecifikus módszereit együtt, egymással összefüggésbe hozva alkalmazzuk. A történész és szociológus valóságfeltáró munkája *ismeretelméleti megközelítésben* – mint láttuk – szembe állítható egymással. A szociológia és a történetírás gyakorlatában alkalmazott *kutatói megközelítések*, módszerek viszont kiegészíthetik egymást, sőt az eredményességet elősegítő módon interakcióba hozhatók egymással.

Szociológusként – a diszciplína művelőinek körében mind általánosabbá váló gyakorlatot követve – a *kvantitatív* és *kvalitatív* módszertani eljárásokat együtt: egymást kiegészítve és egymással összefüggésbe hozva alkalmazzuk. A hortobágyi kitelepítettek kis eltéréssel pontosan megállapított – név szerint csaknem teljesen ismert – 8500 fő (2500 család) körüli csoportja a múlt század közepi Magyarország proletarizálásra szánt vidéki társadalmát reprezentálja. Alapsokaság, amelyből mintavétel, adatfelvétel és -elemzés után rekonstruálni lehet ennek a társadalomnak a *statisztikai* paramétereit: szociális és családszerkezeti státusát, vagyoni helyzetét, a generációk szabadulás előtti és utáni mobilitási pályáját, integráltságuk mutatóit, etnikai, nyelvi, vallási, életviteli jellemzőit.¹¹ A *megfigyelésre*, a személyes *tapasztalatra* és a mások tapasztalatára hagyatkozó empiria a – a témakör megközelítése a szociológiában alkalmazott kvalitatív módszerekkel – a kvantitatív ismeretszerzés része, annak összes fázisában, elsősorban az adatfelvétel előkészítésében és a kérdőív szerkesztése során. Ez az ismeretszerzés folytatódik a kvalitatív kutatás sokféle változatában: *életútinterjúkban*, *esettanulmányokban*, *családi hagyatékokban* fellelhető relikviák gyűjtésében, a történések terepeinek (mai helyszíneinek) bejárása, fotózása, helyben

¹¹ Statisztikai adatfelvételünk eredményeit lásd Saád 2015, 95-160, és 161-227.

adódó impulzusok keresése és az egykori *helyszínek rekonstruálása* során, fényképek, légi felvételek, korabeli térképek segítségével. A (kritikával fogadható) *helyi emlékezettel* együtt az ismeretszerzés fontos forrásának tekinthetők a – megbízhatóságuk és tudományos színvonaluk tekintetében egymástól nagyon különböző – *helytörténeti tanulmányok* és monográfiák. Az események, eseménysorok valóságos terepeivel egyenrangúan fontos terep számunkra az *irattár*: a Magyar Nemzeti Levéltárnak a táborok létrehozásáról és működtetéséről szóló iratanyagai, az állambiztonsági iratok gyűjteménye (ÁBTL) és a megyei levéltárak mindenekelőtt, ahol a relikviák elbizonytalanító és – intézményenként is nagyon különböző – bőségével és esetlegességével, előbányászási készségével: a Goldthorpe által felvetett problémával in vivo szoktunk szembesülni. Kitartó utánajárással a sokféle forrásból: *levéltárakból, családi albumokból, emlékezetekből* előbb-utóbb sokféle reliktum kerül felszínre. A (tévedések lehetőségével terhelt) forráskritikát követő használhatóságuk tekintetében *nincs közöttük a származási hely függvényében felállítható rangsor*: egy levéltárban fellelt, feldolgozott iratdarab éppen úgy fontos, értékes, félrevezető, mellőzhető lehet, mint a személyes közlésből szerzett ismeret, véletlen folytán előkerült fénykép, levél, emlékirat, korabeli feljegyzés.

A relikviák végeláthatatlan sokaságának tudatában folyó és azok sokféleségét szem előtt tartó kutatásunk hozama a „hortobágyi szálhoz” többé-kevésbé szorosan kapcsolódó, folyamatosan bővülő és rendezés alatt álló, digitalizált *társadalomtörténeti adatbázis*, amelynek ismeretanyaga a kreatív kezelhetőség és kiegészítés előtt azt követően is nyitott lesz, hogy részünkről témát lezártunk (de korántsem befejezettnek) tekintjük.¹² Digitalizált ismerettárunkra hagyatkozva, kiadványokat is közzéteszünk. Természetesen ezek a papíralapú közlemények sem tekinthetők befejezett műveknek, így csongrádi-szegedi kitelepítésekkel foglalkozó kiadványunk – határsáv-sorozatunk negyedik eleme – sem az.

4. Térkép. A kitelepítés által érintett Csongrád megyei települések. 5. Térkép. Táborok, ahová Csongrád megyéből kitelepítettek családokat.

Jelenlegi ismereteink szerint a térképen megjelölt településekből 1950-1953 között 250 családot, 763 személyt telepítettek ki Nagyikuntság, Hortobágy és Hajdúság zárt táboraiiba.

¹² Az adatbázis nyilvános elérhetőségét hortobágyi projektünk 2019/2020-ra tervezett befejezése után szeretnénk biztosítani.

Referátumunk alcímére utalva, a helyszínbemjárásainkon szerzett tapasztalatainkból, az eddig hozzáférhetővé tett iratanyagból és a másodlagos forrásokból adódott ismereteinkről és hiányérzeteinkről – a megismert, hiányosan ismert (figyelmen kívül hagyott) és a talán még feltárható relikviákról – a közelítő valóságrekonstrukció jegyében gondolkodva, kiadványunk két fejezetéhez fűzünk reflexiókat.¹³

(I.)

1950. január 3.-ról 4.-ére virradó éjjel Lengyelkápólnán meggyilkolták Kiss Imrét, az MDP volt községi párttitkárát.

A korszak történetével foglalkozó kiterjedt szak- és egyéb irodalom a „*Kiss Imre-gyilkosság*”, „*párttitkár-gyilkosság*” néven elhíresült esetet meghatározó jelentőségű eseményként tarja számon az évtizedforduló politika- és társadalomtörténetében.¹⁴ Dokumentumokat felhasználó, tanukat felvonultató kisjátékfilm is készült a gyilkosságról.¹⁵ Az 1990 előtti szakközlemények szerzői – természetesen – igyekeztek elhallgatni az esetet és különösen annak következményeit. Ha szó van bennük egyáltalán a lengyelkápólnai gyilkosságról, azt a *termelőszövetkezeti mozgalom* kiszélesítését s vele a szocialista tulajdonviszonyok kialakítását bemutató történeti *konstrukció* részeként említik meg, amelyhez (ahogy ez már az osztályharc során lenni szokott) az atrocitások, áldozatok és túlkapások szükségképpen hozzátartoznak (Belényi 1975, 42-43). A rendszerváltozás folyamatában hozzáférhetővé tett iratanyag alapján lehetőség nyílt arra, hogy a „Kiss Imre-ügy” tényleges történeti összefüggéseibe – a párt és államvezetés *határövezetre, mint potenciális hadműveleti területre* vonatkozó döntéseinek összefüggéseibe – helyeződjék. A kollektivizálás felgyorsítása ebben a megközelítésben – a témát monografikus igénnyel feldolgozó Orgoványi István kutatásaiban – a határvédelem megerősítésének alárendelve, mint tömeges kitelepítéssel, a lakosság elűzésével, bírósági perekkel kísért akcióorozat jelenik meg (Orgoványi, 2001).

Kiadványunkban Orgoványi *határvédelemre* és az ahhoz kapcsolódó Kiss Imre-gyilkosságra vonatkozó *alapvető* állításaihoz alapvetően újat nem tettünk hozzá. A történések kisebb térbeli szegmensére: a csongrádi határszakaszra és annak mikro-világaira összpontosítás fényében ugyanakkor új tények, feltevések és szempontok is felvetődtek. A terjedelmes irodalom ismeretében azt gondolhatnánk, hogy a párttitkár-gyilkosságról

¹³ A két fejezet: Lengyelkápólna, 1950. január 3. (I), illetve: Leponyvázott teherautók a Klauzál téren (II.) (Saád – Nagy 2015, 17-25; 34-43.)

¹⁴ L. ehhez *Szegedi Lukács Imre*: Szeged bolygói – Zákányszék. Tiszatáj. 1969/10. 920-928. (szociográfia); *Pünkösti Árpád*: Ím bėjöttünk nagy örömmel. Bp. 1979. (dokumentumregény); *Belényi Gyula*: A termelőszövetkezeti mozgalom története Szegeden és a Szegedi járásban. In: Acta Universitatis de Attila József Nominatae. Sectio scientiae socialismi 14. Szeged 1975. 18–77.; *Belényi Gyula*: A termelőszövetkezeti mozgalom első kísérlete Szegeden és vidékén (1948-1953). In: Balogh Sándor – Szabad György (szerk): Agrárpolitika és agrárátalakulás Magyarországon (1944-1962). Bp. 1979. 155-168. ; *Orgoványi István*: A déli határsáv 1948 és 1956 között. In: Bács-Kiskun Megye Múltjából. Évkönyv. 17. Szerk. Tóth Ágnes. Kecskemét, 2001. 253-258.; *Bálint László*: A lengyelkápólnai gyilkosság. In: uő: Különös szervezkedések Szegeden és környékén. 1945-1953. Szeged, 2005. 239-258.

¹⁵ *Lengyelkápólna* (2006). Rendező: Sipos Pál. Dr. Gárdon László, ny. ügyész, egykori jegyzőkönyvvezető joggyakornok közreműködésével.

érdemlegesen újat nem mondhatunk. Mégis: az országosan hírhedt „ügyet” tényleges, mindennapi környezetében rekonstruálva – mintegy „közelképbe” helyezve – arra jutottunk, hogy *magára a gyilkosságra* vonatkozó közkeletű állításokkal kapcsolatban lehetnek kételyeink, amelyekből kiindulva, az un. „ötvenes évekre” vonatkozó – többé-kevésbé egyezményes – historiográfiai konstrukcióktól eltérő, illetve azokat árnyaló *politika- és társadalomtörténeti következtetésekhez* juthatunk. Ezekre kiadványunkban utaltunk, de a még feltehetően elérhető relikviák (levéltári iratanyag) feltáratlansága miatt, továbbá terjedelmi és szerkesztési okokból részletesen nem térünk ki rájuk. Itt az *esemény*: a párttitkár-gyilkosság körülményeinek rekonstruálása közben felvetődött kétségeinket és hiányérzeteinket összegezzük. Egyúttal, jelezzük azt is, hogy magára az *esetre* összpontosító (a szokványosnál körültekintőbb) figyelem mennyiben adhat támpontokat kortörténeti jelentőségű következtetésekhez is eljutó kutatáshoz.

Gyilkosságról lévén szó, áttekintésünket a *tetthelyre* és az *áldozatra*, illetve a *bűntényre* és a *tettesre* összpontosítjuk.

A tetthely

A tetthely felől tájékozódva, kézenfekvő kiindulásnak látszott, hogy a gyilkosság helyszínét is magába foglaló községről, *Zákányszékről* – korábbi nevén *Lengyelkápolnáról* – készült *helytörténeti monográfiához* forduljunk.¹⁶ Hasonlóan a szegedi tanyavilág-tanyaközpontok községesítését és a területi kapitányságok, mint igazgatási egységek – ezek sorában Zákányszék – felszámolását kísérő névkettőződésekhöz, elnevezési esetlegességekhez (Alsótanya– Mórahalom, Várostantya–Ásotthalom stb.), Lengyelkápolna-Zákányszék névhasználata sem köthető egyértelműen időpontokhoz. A monográfia szerint a *Tanyai Tanács* községesítési rendeletét követően „*Lengyelkápolna községgé szervezésének bizottsági gyűlését Szegeden tartották 1949. július 6-án.*” (Dúró 2001, 53). A Szeged Város Titkos Levéltárának vonatkozó forrásából vett intézménylajstromból kitűnően, Lengyelkápolna a Zákányszéki kapitányság *tanyavilágának ekkor már fejlett központja* volt. Közfunkciót és közszolgáltatást ellátó intézmények és személyek az 1925-ben felszentelt kápolna körül:

- közigazgatási kirendeltség bérelt helyiségben,
- anyakönyvvezetés bérelt iskolában,
- hatósági bába,
- napközi otthon bérelt, négyszobás lakásban,
- lelkészlakás és lelkész,
- állatorvos,
- iskolák, tanítói lakás,
- rendőrőrs és posta bérelt épületekben,
- a zákányi, domaszéki és feketeszéli kapitányságokkal közös földműves szövetkezet bérelt épületben,
- 4 tejgyűjtő saját épületben,
- 2 szeszfőzde magánházakban,

¹⁶ Dúró Annamária (szerk.): Zákányszék földje és népe az ezredfordulón. Zákányszék. 2001.

- 1 gőz- és 1 szélmalom magánkézben,
- 4 gabonaraktár,
- temető,
- 2 ártézi kút,
- gazdasági vasút és megálló,
- telefon,
- 1 hentes, 5 kovács, 4 bognár, 2 cipész, 1 asztalos, 1 temetkezési vállalkozó, 4 szatócs, 2 molnár, 2 kocsmáros, 1 mézáros.

Erre az infrastrukturális háttérre alapozva – olvasható ugyanitt – „1950. január 1-én megalakult Zákányszék község.” (Dúró 2001, 53).

Ezek szerint *Zákányszék* jött létre az ötvenes évtized első napján. Vagy mégsem? Többször megfordultunk a faluban és környékén: a helybeliek emlékezete szerint az *később vette fel* a volt kerületi kapitányság nevét, Lengyelkápoltát Zákányszékre változtatva. (Névváltoztatási lehetőségként közben a környékbeli járás: *Zabosfa* neve is felvetődött.) Az ötvenes évek eleji térképeken, iratokban mindenütt Lengyelkápoltára olvasható. A „gyilkos falu” bélyegét viselő község neve, amelytől igyekeztek minél előbb megszabadulni. A község identitásával kapcsolatos ambivalenciák, ezzel összefüggésben a Kiss Imre-gyilkosságot kísérő kényszeredettség és elhallgatások nemcsak a helyi emlékezetet uralják. Nyomon követhetők azok a Zákányszék-monográfia félszázaddal később írt tanulmányaiban is. A monográfiát olvasva, úgy tűnik, hogy mióta ez a tanyaközpont községgé lett, azóta Zákányszék a neve. Kiss Imre neve mindössze egyszer, a falu történetébe sorsdöntő fordulatot hozó gyilkosság és annak következményei csupán egyetlen bekezdés erejéig kapott helyet a monográfiában, a községi gazdálkodás 1950 utáni új feltételeit ismertető fejezetben: „A Kiss Imre-gyilkosság után, 1950-ben megindult a tsz-szervezés. Először a módosabb gazdákat telepítették ki. Csupán néhány bútort vihettek magukkal, jószágaikat és gazdasági felszerelésüket itt kellett hagyniuk. Erre a sorsra jutott Papp Vince, Papp János, Ördög Mihály és Tanács Vince családotól. A jószágállományt a szomszédos ruzsai Kiss Imre Tsz-be hajtották. Az így ’megszerzett’ földeken alapították meg 1950 januárjában a Petőfi Tsz-t Huszta Vince elnöklete alatt. Ugyanekkor alakult a Kossuth Tsz is, melynek Jójárt Antal, majd Kaczur Károly volt az elnöke.” (Dúró 2001, 149). Korabeli dokumentumokból tudhatóan a Kossuth és Petőfi tszcs (termelőcsoportok) Lengyelkápoltán már 1950 előtt is – úgy-ahogy – működtek. Szomszédos Kiss Imre Tsz Ruzsán? Mai térképeken ránézésre is szembeűnő a Ruzsa és Zákányszék közötti kb. 40 km-es távolság. Az 1952-es katonai térképszelvényen Lengyelkápoltára (nem Zákányszék!) és a térképen azonosítható Kiss Imre Tszcs (nem Tsz!) közötti (korabeli útviszonyokkal növelt) távolság inkább arra utal, hogy a mártír pártitkáról elnevezett termelőszövetkezet *feltűnően messzire esik* a tethelytől (Nagy – Saád 2016, 25). Nem jártunk utána annak, hogy a ruzsai járás tszcs-je, mikortól viselte Kiss Imre nevét. Az azonban valószínűtlen, hogy a volt pártitkár meggyilkolásakor a megye túlsó végén mindjárt tsz-t (nem tszcs-t) neveztek el róla, és az eset kapcsán deportált családok állatállományát a deportálással egyidejűleg egyenesen ebbe a közös gazdaságba hajtották.

Magáról a gyilkosságról ugyanitt – Belényi Gyula egyik Csongrád megyei kollektivizálással foglalkozó 1979-es tanulmányára hivatkozva – egyetlen lábjegyzet

olvasható: „Kiss Imrét, a község egykori párttitkárát 1950. január 3-án verték agyon egy lengyelkápolnai tanyán, amikor szóváltásba keveredett az ott ünneplő gazdákkal. Halála valóságos bosszúhadjáratot indított el.” Belényi, ha hozzájuthatott is a párttitkárgyilkosság irataihoz, a múlt század hetvenes éveiben nyilvánvalóan csak arra szorítkozhatott, hogy az „ügyet” csupán megemlítve, beillesse azt a „termelőszövetkezeti mozgalom” menetéről kialakított történeti konstrukcióba. (Nem is ez: inkább *magának a konstrukciónak* és abban a Kiss Imre gyilkosság értelmezésének *1990 utáni* – korántsem csak egy-egy helytörténeti monográfiára korlátozódó – szívós tovább élése a figyelemre méltó. Ennek ismertetésére itt nem térünk ki.)

A gyilkosság helye és ideje ismeretében célszerű belenézni a *korabeli lapokba*. Az országos napilapokban nincs hír róla. A *Délmagyarország* c. napilapban viszont január 4-én – *a büntény rendőrségi bejelentésének napján* – rövid cikk jelent meg Lengyelkápólnáról. Nem a lap bűnügyi rovatában. A (sajtónyelven: „kisszínesnek” nevezhető) riport címe: „Örömmel nézünk az 5 éves terv elé. Ezt írták a lengyelkápolnai dolgozó parasztok a közigazgatás elé kifüggesztett táblára.” A dolgozó parasztoknak – a *Petőfi* és a *Kossuth termelőcsoport* tagjainak – jó okuk van az örömről, olvasható a cikkben, mivel a három éves terv végére az elhagyatott tanyaközpontból községet varázsoltak nekik: „december 21-én, Sztálin elvtárs születésnapján... önálló községgé nyilvánították Lengyelkápólnát.” Helyükbe települt a közigazgatás. Nem kell Alsóközpontba (Mórahalom) járkalni ügyeik intézése végett, orvoshoz sem kell Csorváig szekerezniük stb.¹⁷

Végül is: miben részesült *Lengyelkápolna*, amelynek községgé nyilvánítását a riport – újabb dátumhoz – Sztálin (állítólagos) születésnapjához köti? Érdemes itt visszapillantani az 1949. júliusi községgé szervezési gyűlés – fentebb idézett – lajstromára és az ott felsorolt intézmény- és szolgáltatáskínálatra, és összevetni azt a riportban sorolt jótéteményekkel. Okkal feltételezhető, hogy Lengyelkápolna, mint a zákányszéki kapitányság 3900 fős tanyai népességének központja¹⁸ községgé nyilvánítását megelőző hónapokban inkább az *elvonás*, mint a *juttatás* helyszíne lehetett. 1948 augusztusában, a termelőszövetkezetesítés meghirdetésével egyidejűleg, a 8000/1948 sz., illetve a 9000/1948 sz. rendeletek jogszabályba foglalt lehetőséget teremtettek arra, hogy a *termelésre* társult csoportok hozzájussanak a működésükhöz szükséges infrastruktúrához és eszközállományhoz. Az *értékesítésre* és *fogyasztásra* szerveződött „álszövetkezetek” (pl. Hangya-hálózat) felosztását és javaik rekvirálását, továbbá a vidék köztulajdonban álló, közhasznú és közfeladatokat ellátó tényezőinek ezzel párhuzamos – ugyancsak kisajátításokkal kísért – „demokratizálását” 1948 késő nyarától kezdve országos kampány szorgalmazta. A lengyelkápolnai tanyaközpont fent részletezett kiépítettségét – közfunkciók és közszolgáltatások terén követhető tagoltságát – látva, a kampánynak itt: a központban lehetett keresnivalója. Mit kapott a község és mit vittek el belőle, mit számoltak fel benne ténylegesen? Nem tudjuk, hogy e téren mire jutna a fennmaradt relikviákra hagyatkozó helytörténeti kutatómunka – ha ugyan maradtak fenn relikviák a tárgyban.

¹⁷ Délmagyarország, 1950. január 4. 3. o.

¹⁸ Az 1949. évi létszámadat: Dúró 2001, 53.

A központ igazgatási környezetében: a Lengyelkápólnához tartozó tanyavilágban viszont nem sokra ment a kampány. Nehezen bejárható-áttekinthető térség volt ez: Lengyelkápólna községgé válása idején a lakosság 95 százalékát (3790 főt) és 939 épületet foglalt magába (Dúró 2001, 53). Ahogy másutt is Szeged hagyományosan bérletekre tagolt homokháti birtokán, az 1945-ös földreform során a bérlők földjük egészét vagy egy részét Lengyelkápólnán is tulajdonba kapták. A földhasználat *tanyás-parcellás szerkezete* a nagyobb bérletek darabolása (újgazdák földjei) révén a korábnál tagoltabb lett, ugyanakkor alapjaiban nem változott. A lengyelkápólnai tanyaközpont körzetében a birtokszerkezet sem sokat változott: földreform idején 90 házhelyet (együttal új birtokot) osztottak (Dúró 2001, 53).

A homokháti parasztság a háború előtt – a világválság idején valóságos élet-halál harcra keveredve – küzdött Szeged hatóságaival, hogy a várostól bérelt, majd a fizetésképtelenség miatt árverésekre bocsátott kisbérleteit és tanyáit megtarthassa. A kíméletlen sarcolás nem volt ismeretlen a számukra, a hatósági nyomáshoz hozzáédztek, képességük arra, hogy a végsőig kitartsanak, évtizedes tapasztalataikban gyökerezett (Nagy – Saád 2016, 5-9.) Az 1945 utáni bérelt föld – örökföld váltás még inkább erősítette ragaszkodásukat földjeikhez és tanyáikhoz. A földosztás után nyomban emelkedő terheket túrték, és eközben a kötelezettségek kijátszásának kimerült technikáit is mozgósították. A kényszertársulást, tagosítást, átnevelést, demokratizálódást szorgalmazó kampányok hatástalannak bizonyultak velük szemben. A Szegedtől északra, észak-nyugatra eső szegényebb területek – a zákányszéki kapitánysághoz tartozó Lengyelkápólna körzete is – különösen nehéz terep volt: „a homokvidék képletesen is nehezen járható útnak bizonyult” – írja Belényi Gyula a kollektivizálás szegedi és szegedi járás községeiben követhető kezdeteit elemző tanulmányában. „Az első közös gazdaságok közös földjeinek eredetét vizsgálva, szembeüvöl – írja a Szerző összegezőképpen – hogy *1949 tavaszáig egyetlen hold sem származott a tagok saját tulajdonú földjeiből*. Holott, ha nem is nagy számban, voltak a tagok között birtokos parasztok is, többségükben újgazdák. Ők azonban a közös gazdaságot ekkor még inkább a gazdasági felszerelés hiányának ellensúlyozására igyekeztek felhasználni, egyelőre kitarva az egyéni gazdálkodás mellett is. Gyakori, hogy saját földjükön nagyobb felszerelést nem igénylő intenzív termelést folytattak, míg a közösből – ott végzett munkájuk ellenértékéért – igyekeztek gabona- és takarmányszükségletüket kielégíteni.” (Belényi 1975, 21, 27).

A térség bevehetetlennek bizonyult: termelő társulással szembeni ellenállása akkor is kitartott, amikor már – 1949 második felében – a kollektivizálási kampány a kulákság korlátozásától a kulákság, mint osztály likvidálása felé mozdult el.

A Belényi Gyula tanulmányában vázolt helyzetkép forrása az *MDP Nagyszegedi Pártbizottságának* kollektivizálással kapcsolatos iratanyaga. 1950 májusáig kilenc község, köztük Lengyelkápólna is ide sorolódott. Kutatásunk során mi ugyanennek a szervezetnek azokat a helyzetjelentéseit tanulmányoztuk, amelyekben a szegedi pártvezetés a homokháti tanyavilág politikai és igazgatási karbantarthatóságával, irányításával, káderhelyzetével foglalkozik. Súlyos hiányosságokkal terhelt és a Jugoszláviával beállt kisháború robbanás közeli körülményei között különösen aggasztó kép bontakozik ki ezekből a jelentésekből. A határ az évtized végén többé-kevésbé nyitott volt, miközben egymást érték a provokációk, az

ellenséges propaganda-hadjárat akciói és a kölcsönös ügynökátdobások egymás területére. A pártbizottság – mint az az iratokból kiderül – „rajta volt” a problémákon, határozati javaslataiban „irányt vett” azok megoldására is, de arra gyakorlatilag nem volt befolyása, hogy *mi történik*, és az aggasztó állapotok felszámolása végett *mi történjék* a politikai igazgatása alá eső területen, hogy mit tegyen a katasztrofális *káderhelyzet* feljavítása érdekében (Nagy – Saád 2016. 3-5, 9, 13).

A kimozdulást elindító, országos kampánytémává tett *sokkoló esemény* 1950. január 3-án bekövetkezett. Véletlen volt? Kapóra jött? Megrendelésre történt? Jeladás volt az akcióba lendülésre a diktatúrákban használatos forгатókönyv szerint?

Az áldozat

Áttérve ezek után a tetthely és az áldozat *korabeli iratokban* követhető megjelenítésére: a gyilkosságról a lengyelkápornai rendőrőrs 1950. január 4-én szóban értesítette a szegedi államrendőrséget. Ezt Szegeden dr. Vermes Miklós ezredes „Említvényként” rögzítette. Másnap jegyzőkönyvezték a bejelentést. Január 4-én reggel – olvasható a jegyzőkönyvben – Csányi János és Zámbó Károly lengyelkápornai tszcs-tagok Csányi tanyájához közel „egy ismeretlen személy” tetemére találtak. „Nézetük szerint az illető meghalt.” Közelébe menni óvakodtak, az esetet jelentették a községi rendőrőrsön. A helyszínre kiszálló rendőrjárőrök azonosították a holttestet: Kiss Imre volt MDP-titkár „legyilkolt állapotban.”¹⁹

A holttest személyének hivatalos azonosítása (szemléje) és boncolása a községi tanács épületében január 4-én este 10 óra 20 perckor kezdődött, két bírósági orvos szakértő részvételével, vezető államügyész, két azonossági tanú és jegyzőkönyvvezető jelenlétében. Meglehetősen hevenyészett körülmények között.

Az azonossági tanúnak behívott helybeli lakosok „az éjjeli időszakra tekintettel, *tinta hiányában* a jegyzőkönyv aláírása nélkül eltávoztak,” amelyet *írógép hiányában* ceruzával vetettek papírra. Ennek gépiratos változata január 5-én délelőtt készült el *a szegedi államügyészség* helyiségében (kiemelések tőlem: S. J.).

A holttest „külvizsgálata” során 20 ütést, szúrást és vágást azonosítottak, többek között a szemgolyók kiszúrását, mellkasi szúrásokat és a nyaki erek szétvágását.²⁰ Az ugyancsak 1950. január 5-én datált környezettanulmány a volt MDP-titkár meggyilkolásának körülményeit már a boncolási észleletek ismeretében összegezi. Eszerint Kiss „1950. január 3-án este kb. 21 órakor, lakásáról mezítlábos papucsban, télikabátját vállára terítve, elment otthonról és másnap reggel ¾ 8 órakor, tanyájától kb. 3-4 km-re az egyik dűlőúton, a tszcs tanyája mellett, hátrakötözött kézzel, hanyatt fekve, nyaka átvágva, szeme kiszúrva, holtan találta meg a tszcs 2 tagja, Csányi István és Zombori István (a gyilkosság január 4-i bejelentésben: Csányi János és Zámbó Károly) *lengyelkápornai tszcs-tagok*.”²¹

A környezettanulmány röviden Kiss politikai karrierjére is kitér. A volt párttitkár (sz.: 1898) a háború előtt földmunkásként és cselédként kereste kenyerét. A háború idején Mózes

¹⁹ ÁBTL V-16434 Vizsgálati dosszié Bodó István ügyében (21, 29)

²⁰ A boncolási jegyzőkönyv gépirata: ÁBTL V-16434, 22-28.

²¹ ÁBTL V-16434, 30.

János alsótanyai nyilaskeresztes pártvezető állás ígéretével beszervezte. Innen 1945-ben a Magyar Kommunista Pártba vezetett útja. Újgazda: a földosztáskor 8 hold juttatott földet kapott. 1948-ban a lengyelkápolti körzet MDP-titkára lett. Iszákossága miatt csakhamar leváltották, azóta a népi és a munkaügyi bizottságok elnökeként agítál a tszcs mellett. Meggyőzésének azonban saját családjában sem tud érvényt szerezni, felesége és nevelt fia nemcsak a közös gazdálkodást ellenzik, munkátlan életvitele miatt Kisst lenézik, többször megverték már, éppen csak megtúrik a háznál. „Előfordult – olvasható ugyanitt - hogy éjnek idején kizavarták az ágyból és kénytelen volt a szomszédokhoz menni szállásra”²² A január 5-én Lengyelkáponton kezdődő, másnap a szegedi ÁVH-n folytatódó kihallgatások során az áldozatot jól ismerők tanuk sorra kitérnek Kiss és családja (felesége és felnőtt nevelt fia) gyakran tettelegességgig fajuló rossz viszonyára.²³

A leváltott – iskolázottságát tekintve, írni kevésbé, olvasni nehezen tudó²⁴ – párttitkár viszonya tágabb környezetével sem volt felhőtlen. Ebben nemcsak a táblás gazdálkodás melletti – időnként túlkapásokra hajló – agitációi, hanem a tanyavilágban közismert homoerotikus hajlamai is közrejátszottak. A falu idős lakói máig célozgatnak erre a homokháti tanyavilágban sok évtizeddel ezelőtt különösképpen megvetett hajlamra, bár azt is többnyire hozzáteszik, hogy ez valószínűleg szóbeszéd, bizonyosat nem lehet erről tudni. (És különben se bolygassuk ezeket a régi dolgokat.) A szóbeszédnek írásos nyoma is van: 1949 nyarán három, kissé beborozott fiatalember a néptelen ösvényen hazafelé tartó Kisst kerékpárpumpával leütötte. Az esetből bírósági ügy lett. A fővádlott tettét az apjától pár éve önkényesen elcsatolt három hold föld miatti bosszú is motiválta. A sérelmezett földügyletben Kiss Imre is közreműködött. A fiatalember a bíróságon ugyanakkor azt is szóba hozta, hogy tettében nem ez, hanem gyerekkori sérelme volt az indítóok: egy alkalommal, miközben ő a teheneket őrizte, „Kiss Imre arra jött, és meg akart engemet buzerálni.” A másik két vádlott hasonló atrocitásról számolt be. A vádlottak ügyvédje semmisségi kérelmet nyújtott be, amelyen már név szerint megnevezett tanuk meghallgatását kérték annak bizonyítására, hogy Kiss, azon túl, hogy „nyilas pártszolgálatos” volt, a tanyavilágban „homoseksuális (sic) magatartása miatt közmegvetés tárgyát képezi.”²⁵ A vádlottakat végül izgatás vétsége miatt ítélte el a bíróság.

Minden jel arra mutat, hogy egzisztenciális és politikai lecsúszását Kiss fontoskodásaival, fenyegetőzéseivel és informátori szolgálataival igyekezett ellensúlyozni. Küldözgette feljelentéseit a felettes pártszerveknek és az állam- és rendvédelmi hatóságoknak, de – ez is dokumentált – buzgalmát azok sem méltányolták, fontoskodásaival inkább terhükre volt már (Nagy – Saád 2016, 17).

A büntény

Az áldozat *valóságos* alakjához és helyzetéhez közelebb jutva, furcsának tűnhet az a fékevesztett kegyetlenség, amellyel a tettesek végeztek vele. Képzavarral szólva: ez a gyilkosság nem életszerű. A homokháti tanyák világában különösen nem az. A korabeli sajtó

²² U. o. 30-30/a.

²³ ÁBTL V-16434, 33, 36, 38, 42-43.

²⁴ Szabó István ny. iskolaigazgató gyerekkori emléke szerint.

²⁵ Császár István és társai izgatás büntette. CsML NBk. 56/1949. V-11352 sz. ügy. 44, 57.

bűnügyi híryanaga, irodalmi és szociográfiai munkák sokasága tanúsítja, hogy – elég, ha itt Tömörkény István néprajzi hitelességű novelláira utalunk – a konfliktusok gyilkossággal, öngyilkossággal végződő rendezése és az erőszakba torkolló indulati kitörések mennyire hozzátartoztak ennek a világnak mindennapjaihoz. (A Kiss Imrével történt „biciklipumpás” affér is példa lehet az ilyen konfliktus-rendezésre.) Kiss-sel azonban hullagyalázásba torkolló kegyetlenkedés történt. Ami persze megtörténhetett, de hogy éppen ennek az embernek inkább lesajnált, mint félelmet keltő jelenléte váltotta volna ki a gyűlölet már-már perverz megnyilvánulását... Sőt: az ő szűkebb-tágabb környezetében mind jelentéktelenebbé váló lényé lett volna egy hónapok óta szerveződő ellenséges összeesküvés fő célpontja... Nem lehetetlen, de a valószínűsége csekély. Annyira az, hogy maga a gyilkosság véghezvitele is ébreszthet kétségeket.

Kissék tanyája ma már nem, de helye Zákányszék határában ma is azonosítható. A történet idején kis híd vezetett a tanyához. Innen 100-150 méterrel arrébb van a történetben kulcsjelentőségű – és ma is álló – Bigors-tanya. Január 3.-án este Kissék tanyáján ketten tartózkodtak: Kiss Imre és felesége. Kissék fia, Pakai István szomszédjukkal, Bigors Illéssel és annak sógorával, a környéken lakó Tanács Gézával, január 2-án kerékpárral Algyőre mentek, hogy kukoricaszárat vegyenek, és annak behajózását elintézzék. Másnap este indultak vissza, éjfél felé értek a Kissék tanyája előtti hídhöz, ahol elváltak egymástól, és mindegyikük visszatért otthonába. Tanúkihallgatásukon, január 5-én, még Lengyelkápólnán, a hazaérkezésük utáni órákról – azon kívül, hogy fáradtak voltak, és lefeküdtek aludni – más mondanivalójuk nem volt. A kihallgatást vezető Bokor Imre áv. százados sem kérdezte őket másról.

Kiss Imréné január 6-án, az ÁVH szegedi osztályán tett vallomásában percről-percre beszámolt arról, hogy hol és hogyan töltötte idejét 3.-a déltől 4.-e délig. Harmadikán hét óra tájban megvaesoráztak – olvasható a jegyzőkönyvben – majd Kissné megágyazott a konyhában férjének, és bement a szobába aludni. Férje még olvasgatott és időnként pipára gyújtott a konyhában. Kissné nem tudott elaludni, nyugtalan volt fia távolléte miatt: *„Később megkérdeztem az uramtól, hogy mégsem jönnek a gyerekek? És azt is megkérdeztem, hogy hány óra van, amire az uram azt mondotta, hogy 9 óra elmúlt. Ekkor láttam, hogy már nem olvas, hanem a konyhában járkál, és a pipáját tömte meg. Ekkor kiszóltam neki, hogy azt a 2-3 szál gyufát ne gyújtogasd el, mert mivel fogok hajnalban lámpát gyújtani. Az uram erre nem felelt semmit, a lámpát lecsavarta, magára terítette a nagykabátot, és kiment a konyhából. Hallottam, amint az uram az udvaron, a hátsó kiskapun ment kifelé a nagyút (Alsótanya /Mórahalom/ felé vezető országút) felé. Ekkor félig leléptem az ágyról, és az utca felőli ablakon, mivel kint holdvilág volt, lehetett látni, hogy az út felé ment, és az olajfa sövényig láttam menni. Amint eltűnt a sövény mögött az uram, visszafeküdtem az ágyba. Utána kb. 5-10 perc múlva hallottam, hogy Csorva felől kocsi jön, és Lengyel (Lengyelkápólna) felé halad. Mikor a kocsi a házunk mögé ért, vágatva hajtott egészen a fenyőhídon keresztül. Ezután én elaludtam, és fél 12 órakor jött haza a fiam, akkor ébredtem föl. Fiamat megkérdeztem, hogy mi történt veletek, mire ő azt válaszolta, hogy semmi mama, csak 8 óráig dolgoztunk, utána indultunk el, és a szélben nem tudtunk haladni a biciklivel. Megkérdeztem a fiamat, hogy hány*

óra, amire azt mondotta, hogy fél 12. Ekkor a fiam megkérdeztem, hogy hát a sógor hol van? Én kérdeztem tőle, hogy hát még nincs itthon? Ő azt felelte, hogy nincs.”²⁶

Vajon hová igyekezett a „sógor” (anya és fia így hívták egymás közt Kiss Imrét)²⁷ papucsban-nagykabátban, miután alakja eltűnt a sövény a mögött a holdfényes éjszakában? Eljutott-e Bigorsékiig nevelt fia holléte után érdeklődve? Vagy nem is azért ment oda? Odacsalták? Esetleg nem is oda tartott? Talán el sem jutott odáig? Vagy belépve Bigorsékhoz – ez már a meggyilkolását követő propaganda verziója – ellenséges szervezkedőkkel szembesült, akik hónapokon át, az UDB-vel is érintkezésben, tanyáról-tanyára járva szövögették terveiket a kommunisták ellen és a társas gazdálkodást szorgalmazók kizorítására? És akkor Kiss megvallva kommunista meggyőződését, bátran szembeszegült velük. Azok pedig kézzel-lábbal nekiestek, megkötözték, kocsira dobták. Elhajtottak, útközben a későbbi fővádlott összekaszabolta, majd kidobták a kocsiból. Egyik tettestárs kiszúrta mindkét szemét, a másik holtában megrugdosta. Továbbhajtván, két tanyát útba ejtettek, és elújságolván tettüket a cinkosoknak, igyekeztek eltüntetni a nyomokat.

Röviden összefoglalva, a *január 31-re* elkészült – a vádemelésre alkalmas – nyomozati jelentés szerint ez történt Kiss Imrével Bigorséknál és az ő tanyaudvarukról kihajtó kocsin. Ennek alapján a *Horváth István és 4 társa ellen indított bűnügyben* 1950. február 2-án a Kiss Dezső elnökletével összeült rögtönítélő bíróság a főbűnösnek talált *Bodó Istvánt* és két tettestársát: *Császár Antalt* és *Ördögh Imrét* halálra, *Horváth Istvánt* és *Császár Jánost* életfogytiglani börtönre ítélte. Bodó Istvánt és Császár Antalt még aznap felakasztották, Ördögh Imre ítéletét kegyelemből életfogytiglanra változtatták.²⁸

A nyomozati anyag figyelemre méltó sajátossága, hogy az a pártközpont fiatal munkatársa: *Ács Lajos* jelentésében – lényegét tekintve – már a gyilkosságot követő héten az MDP legfelső vezetősége asztalán volt. A Titkárság meghatározó személyiségei: *Rákosi Mátyás*, *Gerő Ernő* és *Farkas Mihály*, és a belügyminiszter Kádár János a január 11-én eléjük került Ács-jelentést – további operatív javaslatokkal is széljegyzetelve – 13. és 15. között láttamozták (Orgoványi 2001, 253-254). Ezek szerint Ács Lajos a gyilkosság fényre derülésének napjaiban a helyszínen tartózkodott. Arra járt éppen? Küldték, mert hívták? Ki küldhette, ki hívhatta?²⁹ Szóltak neki, hogy menjen, illetve jöjjön, mert Lengyelkápólnán „esemény” volt. Vagy esemény lesz?

A megyei és/vagy a (Lengyelkápólnán területileg illetékes) nagyszegedi pártbizottság működését dokumentáló anyagokban semmi jele annak, hogy Ács, mint *központból érkezett funkcionárius* bejelentette volna – illetve: hogy *nekik* jelentette volna be – érkezését. A területi pártszervezetek gyanútlanlanságát jelzi és kapcsolatrendszerét jellemzi, hogy a gyilkosságot, mint *politikai ügyet* gyakorlatilag figyelmen kívül hagyta, miközben az ÁVH megszállva tartotta Lengyelkápólnát és környékét, és a községben, illetve Szegeden – a szokásos brutalitással – javában folytak a kihallgatások. Ács eközben – mintegy inkognitóban – járta a környéket, és írta jelentését, amelyben elsősorban a helyi párt- és igazgatási szervezetek politikai alkalmatlanságát és tunyaságát marasztalta el (Nagy – Saád 2016, 18).

²⁶ Kiss Imréné vallomása. Szeged, 1950. jan. 6. ÁBTL V-16434 Vizsgálati dosszié Bodó István ügyében, 2.

²⁷ Talán azért, mert Kiss sógornője fiát vette át nevelt fiának.

²⁸ Kiss Imre ügy. CsML B 10816-10879 33. d. 278-284.

²⁹ Orgoványi István szerint a Titkárság küldte (Orgoványi 2001, 253).

Ennek a frissítésre szoruló közegnek a jellemzésébe ágyazva emelte ki a párttitkárgyilkosság – csupán az ÁVH által észlelt – politikai jelentőségét. Operatív javaslatokat is tett, a tetteseket, mindenekelőtt a gyilkos jugoszláviai ügynököt, *Dobó Istvánt* név szerint is megnevezte. A Titkárság január 18-i ülésére Péter Gábor és Kristóf István *három körös intézkedési tervet* terjesztett elő. Név szerint megnevezték azokat, akiket a *gyilkosságban* elmarasztalva rögtönítelő bíróság, azokat, akiket *szervezkedés* vádjával bíróság elé kell állítani, továbbá azokat a családtagokat, akiket ezzel egyidejűleg őrizetbe kell venni, és *ki kell telepíteni* otthonukból. Az előterjesztésben a rögtönítelő bíróság elnökének Kiss Dezsőt javasolták, a tárgyalás napját január 20.-ra irányozták elő (Orgoványi 2001, 254-256). Az ezzel egyidejűleg közzétett belügyminisztériumi kommuniké nyomán az országos napilapokban, a helyi sajtóban, tömeggyűléseken kampánytéma lett a hős párttitkár helyállása, aki halált megvető bátorsággal szállt szembe Dobó Istvánnal, az „állatias kegyetlenséggel” gyilkoló jugoszláviai ügynökkel és kulák tettestársaival, akiket Dobó hónapokon át szervezett a csorvai és zákányszéki tanyavilágban. (Nagy – Saád 2016, 20-21).

A tettes

Ezen a ponton az államvédelem és a vádhatóság helyi szervezete megoldhatatlan feladat elé került: képtelenségnek látszott határidőre „hozni” a bírósági tárgyalásra alkalmas, *előírt* vádat és *alkalmassá tett* vádlottakat. Mindenekelőtt a fővádlott Dobó Istvánt, aki sehol nem volt fellelhető, noha a kampány nap, mint nap a fejét követelte. A megoldhatatlanság ilyenkor – ahogyan ezt a kutatásaink közben adódott hasonló esetekben is észleltük – főleg arra vezethető vissza, hogy a nyomozó hatóság a tények vonzásába kerülve, óhatatlanul belebonyolódik a valóságos részletekbe, így munkájában kezd elsikkadni az *ügy lényegét* hordozó koncepció. Erre a problémára a kívülről-felülről érkezett személy hozhatja a megoldást, aki *rálátással* a helyzetre, nyomozati terv/koncepció szerint dolgozik, így képes

felgyorsítani és lezárni az ügyet. Esetünkben ez a személy a Szegedet korábban már megjárt áv. százados, *Komlós János* volt, aki január utolsó harmadában átvette a nyomozás irányítását, és a hónap végére csaknem betű szerinti pontossággal előállította a három körös intézkedési terv összes elemét, mindenekelőtt a gyilkossági vádemelésre alkalmas nyomozati jelentést. Ehhez előkerült a fővádlott: *nem Dobó*, hanem *Bodó* István, aki az ugyancsak január 31-re datált vallomásában, tettestársaival egybehangzóan előadta és aláírta a gyilkosság fentiekben vázolt menetét. Bodót egy „száz holdas kulák” szalmakazlából húzták elő január 21-én (Nagy – Saád 2016, 20-23).

Bodó/Dobó István. (A kép forrása: ÁBTL V-16434 Vizsgálati dosszié Bodó István ügyében)

Vagy Komlós kerítette elő valahonnan? Vizsgálati dossziéjában Bodó fényképe is megőrződött. Az iratokban a következők olvashatók a fotón látható emberről. Bodó István (sz.: 1907) a 446. sz. királyhalmi tanyán élő, vagyontalan, párton kívüli földműves. Öt elemít végzett, hat gyermek apja. Három ízben volt büntetve csalás miatt. Legutóbb tíz hónapi fogság után, 1948-ban szabadult a börtönből. Ez követően Horváth István határ közeli, 15

holdon gazdálkodó kulák – korábban „100 holdas kulák” család sarja – tanyáján húzódott meg. Itt sem dolgozott. Horváth azért fogadta be és tartotta magánál, hogy segítségére legyen a kulákok kommunista ellenes szervezésében. Bodó jugoszláviai kapcsolataira is hagyatkozva, Horváth tanyájából kiindulva, összejöveteleket szervezett, lázította a tanyavilág kulákjait. Ugyanakkor a róla készült környezettanulmány szerint a magyar államvédelem is használta. Elégedetlenek voltak vele: „Többször félrevezette a hatóságot, rendőrséget és honvédséget és olyan jelentéseket adott be a hatóságoknak, mely jelentések hosszabb nyomozást vettek igénybe, és végül is a nyomozás megállapította, hogy a jelentéseknek adatai és tényállásai nem feleltek meg a valóságnak.” – olvasható a környezettanulmányban.³⁰

Kettős ügynök lehet a fotón látható Bodó, – ha egyáltalán Bodó? Komlós János valamelyik korábbi provokátor-kuncsaftja, akit a határidő szorításában előállított? Kiss Imre felbérelt gyilkosa? Ügynökként is használt, körözött szélhámos, aki a Bigorsékhoz belépő Kiss Imre láttán pánikba esett és támadott? Tettestársát, Császár Antalt már január 5-én elfogták. Bodó/Dobó ezek után még két héten át tanyáról-tanyára járva bujkált, a megtorolható bűnpártolás tömegét hagyva maga mögött? A személyét övező titkokat és kihallgatója titkát – mint azt a nyomozati tapasztalatokkal is bíró történetíró, Bálint László a lengyelkápornai esetről írt oknyomozó tanulmánya végén megjegyzi – a tárgyalás másnapján sírba vitte (Bálint 2005, 258). Érthető módon az ÁVH kötelékéből nagy nehezen kivergődött Komlós sem igyekezett oszlatni az ügyet övező homályt. Az 1953-ban rövid időre letartóztatott Komlós vizsgálati dossziéjában a lengyelkápornai ügyben játszott szerepe a karrier „homályos pontjának” tekinthető (l. ehhez Nagy – Saád 2016, 20. 6. sz. jegyzetet).

Amit a kutató a fennmaradt relikviákat rendezgetve, *magáról a párttitkárgyilkosságról* megtudhat, annak alapján a történet négy-öt *lehetséges* verziója – talán több is – összerakható lenne. (Drámapedagógusoknak kiváló nyersanyag.) Történetváltozatok, amelyekből csak annyi állítható, hogy valószínűbbnek tűnnek a vádiratban és az ítéletben követhető történetnél. Az esemény maga rekonstruálhatatlan. Az esemény *kapcsán* előkerülő és még felszínre hozható relikviák tömege viszont olyan körülményekre – például a párt, az államvédelem, a közigazgatás, a bírászkodás különböző szintjeinek tényleges erőviszonyaira, a sokkoló kampányeseményt követő tisztogatások valóságos méreteire – világíthatnak rá, amelyek ismeretében közelebb kerülhetünk a korszak meghatározó sajátosságainak rekonstruálhatóságához.

(II.)

Az 1952. július 3-i „nagy szegedi kitelepítés” története – mint az ötvenes évek sok más, a társadalom által átélt, de sokáig nem kutatott (nem kutatható) eseménye – a szovjet megszállás alatti közép-európai politikai rendszerek bomlása idején tört felszínre. A nyilvánosság előtt a tudományos szakmákon kívüli szférából (dokumentumfilmek, sajtómegjelenések, érintettek személyes megnyilatkozásai) és a professzionális megközelítések (levéltári feltárások, szociológiai, történeti, néprajzi kutatások) felől is megindult (ebben a témában is) a tények (relikviák) gyűjtése, értelmezése. A szegediekről azonban még ma sem tudjuk, hogy *pontosan* hány családot, hány személyt deportáltak 1952. július 2.-ról 3-ra virradó éjszakán az ebesi kényszermunkatáborba, amelyet a községgé

³⁰ Kiss Imre ügy. CsML B 10816-10879 33. d.

kiépülő tanyaközpont melletti állami gazdaság területén hoztak létre az előző év novemberében. *Pontosan* kiket, és miért.

Szegedről kitelepítettek már a Gulyás-testvérek 1988-as Filmszemlén fődíjas alkotásában is megszólaltak.³¹ A Magyar Politikai Foglyok Szövetsége, a Magyar Tudományos Akadémia Szegedi Bizottságának (SZAB) Politikai-pszichológiai munkacsoportja irányításával 1992-1996 között kérdőíves felmérést végzett a megye „politikai üldözöttjeiről”, és a 260 beérkezett kérdőívben szerepelnek értékes adatok, visszaemlékezések a szegedi kitelepítés(ek)ről is. A kiadvány szerzői, szerkesztői azonban nem vállalkoztak – az esetlegesen bejövő adatok alapján nyilván nem is vállalkozhattak – a különböző „üldözéstörténetek” szétbogozására, önálló feldolgozására.³² Csupán a 260 kitöltött kérdőívet, néhány érintett visszaemlékezését és néhány korabeli dokumentumot (bíróági anyagokat) közöltek. A munka folytatásáról nem tudunk. 1998-ban (egy évtizeddel a Gulyás-testvérek filmjének bemutatása után) az MTV Szegedi Stúdiójában, Szabó Beatrix rendezésében *Ebes* címen háromrészes dokumentumfilm is készült, azonban a film alapjául szolgáló dokumentumregény,³³ valamint a filmben megszólaló volt szegedi kitelepítettek – bár mind a kitelepítésről, mind a tábori életről sok érdekeset elmesélnek – továbbra is csak a szociológiában „anekdotikus információkként” ismeretes adatok számát szaporították.

A legátfogóbb és hitelesnek tűnő forrásra Füzes Miklós baranyai levéltáros bukkant a Csongrád Megyei Levéltár tanácsi iratanyagában, és publikálta is azokat 2002-ben megjelent, a hortobágyi munkatáborokról szóló, válogatott dokumentumokat közlő kiadványában.³⁴ Az iratok – két változatban – azoknak a lakásoknak a címét tartalmazzák, ahova a tanácsi dolgozóknak a kitelepítés másnapján ki kellett menniük a hátrahagyott ingóságok leltározására (tehát feltehetőleg se nem teljes, se nem teljesen pontos az adatsor). Az „1952-ben Szeged városából kitelepítettek névsora” c. iratváltozat 116, a „Leltározók és leltározottak Szegeden” változat 121 családfő nevét és lakcímét tünteti fel. A családtagok számát és adatait azonban egyik dokumentum sem tartalmazza. 2004-ben, a „hortobágyi” táborok történetében mindeddig egyedülálló módon, maguknak az egykori táboroknak a területén, azon belül is éppen Ebesen (az akkorra már várossá lett egykori faluban), létrejött egy állandó kiállítás a táborokról.³⁵ Ennek anyaga azonban nem tartalmaz a szegedi kitelepítésre vonatkozó adatokat.

2007-ben jelent meg a Dr. Dubay Miklósné Bozsó Éva³⁶ nevéen jegyzett – többszerzős, szerkesztett, *Ebes* táborról szóló tanulmány – mely szerint: „1952. július elején Szegedről szállítottak oda 678 embert...”.³⁷ A kötet végén – a kötetben bemutatott többi „hortobágyi” táboréval együtt – közölt ebesi listán 132 szegedi családfő neve szerepel (feltehetőleg építve Füzes Miklós korábban jelzett adataira is). A nevek mellett, zárójelben, többnyire a család létszámát is megadják. A számokat összeadva, 252 személyt kapunk. 40 családfő neve mellett ugyanakkor üresen maradtak a zárójelek, jelzésül annak (talán), hogy a családtagok létszáma ott nem ismert. 4 esetben zárójel sincs a név mellett, ez (talán) azt jelezheti, hogy esetükben egyedül kitelepítettekről van szó. Az írásban egyébként sok volt szegedi kitelepített is

³¹ A film forgatókönyve megjelent: *Gulyás Gyula, Gulyás János: Törvénysértés nélkül ... A hortobágyi munkatáborok (1950-53) filmszociográfiájának dokumentuma*. Bp. 1989.

³² *Fejér Dénes, Micheller Magdolna* (szerk.) *Bűnhődés büntelenül*. Szeged 1996.

³³ *Jeszenszky Iván: Kitelepítettek. Dokumentumregény*. Bp. 1998.

³⁴ *Füzes Miklós* (szerk.): *Dokumentumok a hortobágyi zárt munkatáborokról 1950-1960*. Bp. 2002. Kiteszített II. kötet.

³⁵ Széchenyi Ferenc Tájémuzeum <http://www.kulturaliskftebes.hu/muzeum.html>. A kiállítás rendezője: Hantó Zsuzsa és Jeszenszky Iván.

³⁶ Az ebesi tábor Szegedről elhurcolt lakója volt 1952. július 3. és 1953. február vége között.

³⁷ *Dr. Dubay Miklósné Bozsó Éva: Ebes. 1951. november-1953. október*. In: *Családok munkatáborokban. 2. kötet*. Szerk.: Hantó Zsuzsa. (Kiteszített III. kötet) Bp. 2007. 297-353.

megszólal, visszaemlékezik, sok név, esemény felidéződik, és szerepelnek benne levéltári adatok is. Az említett 678-as létszám például, láthatólag egy levéltári forrás két, közelebről nem magyarázott „létszámadatának” (az 1952. július 16-i és az 1952. június 8-i) kivonásából állt össze.

Valószínű azonban, hogy a levéltári forrásokat (a tábori rendőrség, illetve az őket összefogó Hajdú-Bihar megyei kapitányság jelentéseit a felettes szerv, a Belügyminisztérium Igazgatásrendészeti Főosztálya számára) is érdemes óvatosan kezelnünk. Hiába olvashatjuk ugyanis azt, hogy az 1952. januári jelentésben még 321 fővel lejelentett létszám 1952. július 9-re már 1091 főre nőtt (az 1091-es szám a jelentésben többször át van gépelve), ha a növekedés tartalmát a jelentés nem bontja ki. Az iratokat tovább böngészve látjuk, hogy a BM 1952. október 10-i levélben jelzi a megyei kapitányságnak, hogy „a f. évben Borsósra, Ebesre és Elepre telepített személyek nyilvántartólapjait még a mai napig sem terjesztette fel hozzám.” 1952. október 15-i jelentésében a megyei rendőrkapitányság mentegetőzik, hogy a tömeges kitelepítés adminisztrálása olyannyira megterhelte a tábori őrsön dolgozó elvtársakat, hogy csak központból kapott segítséggel tudták a nyilvántartásokat elkészíttetni. Jelentéséhez „*kb. 1300 drb.*” nyilvántartási lapot csatolt a két táborra (Borsósra és Ebesre) vonatkozóan. A jelentés hátoldalán a címzett feljegyezte: „*páncélszekrényben elhelyeztem*”.³⁸ A páncélszekrényben elhelyezett forrásokat azonban, sajnos, a mai napig nem sikerült megtalálni. Mindezek alapján, az 1300-ból (ne felejtjük, ez is csak körülbelüli adat!) a július és október között valószínűsíthetően Borsósra érkezettek számát, valamint az ebben az időben Ebesre Zalából beszállásolt csoport létszámát levonva, feltételezhető, hogy Szegedről júliusban 360-400 személy érkezhetett. (Egy volt szegedi kitelepített, Kalányos Zoltánné /1923/ volt diétás nővér, a kilencvenes évek elején szintén ilyen nagyságrendben emlékszik a szállítmányra. „A mi transzportunkban majd 400 ember érkezett. Mind Szeged és környékéről.” /Fejér, Micheller 1996, 272-274/ Emlékezetének megbízhatóságát némiképp csökkentti, hogy az elhurcolás időpontját ugyanakkor június 2-ra teszi, a szerelvényeket összeállító, és végül szintén elszállított vasutasra, Körmeny Ferencre *Íróla később még lesz szó/* Kovács nevüként emlékszik.)

A Szeged város történetét professzionális módon feldolgozó munka így szól erről az eseményről (is), másodlagos forrásokra (többek között a Hantó Zsuzsa szerkesztésében megjelent, a 12 tábort bemutató két kötet egyikére – igaz, nem az ebesi tábort is bemutatóra) hivatkozva: „1951 és 1953 között keményedtek a hatósági fellépések a városi polgárság, a volt tőkés vállalkozói réteg és a Horthy-rendszer tisztviselői ellen. 1951 júniusában 23 családot telepítettek ki a Hortobágyra és Tizsaszentimrére.”³⁹ A legnagyobb kitelepítésre 1952-ben került sor, amikor több mint 100 polgárcsaládot vittek el a városból, lakásaikat elvették és a szegedi lakásínség enyhítésére használták fel. Bútorukat, és holmijukat a Bizományi Vállalat értékesítette.”⁴⁰

A történet felfejtését azonban, láthatólag, nem csak az előkerülő relikviák türelmes egymásra vonatkoztatásának, bogozgatásának hiánya nehezíti, de az is, hogy láthatólag magukban az érintettekben, illetve utódjaikban sem mutatkozott erős törekvés a felfejtésre. Míg sok egykori tábor esetében az érintettek különböző csoportjai (a valamikor egy táborban együtt élők; a kitelepítés előtt egy területen, egy régióban élők) maguk is kutatni kezdték

³⁸ MOL XIX-B-1-j fond 40. doboz. 140. 0012.

³⁹ Tudomásunk szerint Szeged városából – az 1952. július 3-i kitelepítés mellett – csupán 1951. szeptember 16-án telepítettek ki 12 családot, Árkusra (lásd pl. Varga 2005, 92-93), illetve néhány családot 1951 novemberében, Ebesre.

⁴⁰ *Blazovich László* (szerk.): Szeged története. V. 1945-1990. Szeged. 2010. II. A Rákosi-diktatúra évei. http://www.sulinet.hu/oroksegtar/data/telepulesek_ertekei/szeged/szeged_tortenete_5/pages/006_a_rakosi_diktat_ura.htm Utolsó letöltés: 2017. február.

múltjukat, gyűjtötték a visszaemlékezéseket, a táborlistákat, keresték egymást, az Ebesre kitelepített szegedi családok esetében ilyesmi az elmúlt évtizedek alatt nem volt tapasztalható.⁴¹ Hogy sem a szegedi kitelepítettek csoportja, sem az ebesi tábor volt rabjai nem szerveződtek ilyen emlékező csoporttá, annak azonban több oka is lehetett. Például a tábor jellegéből, morfológiái és egyéb jellemzőiből fakadó okok is.

Ebes, a hortobágyi táborok sorában, viszonylag későn, 1951 novemberében jött létre. Csongrád megyéből (és Szegedről is) már ekkor érkezett néhány család a táborba. A nagy szegedi kitelepítéssel érkezettek csoportja 1952. július 3-tól a táborok felszámolásáig (nagyjából 1953 őszeig) legfeljebb 13-14 hónapot töltött ott. Egy részük ennél is kevesebbet. Eddigi ismereteink szerint, a korábban eltávozottak⁴² száma, aránya sehol sem volt ilyen magas, mint az ő körükben. A szegedieknek kb. egy tizede – mint a későbbi krónikás, Bozsó Éva is – korábban elmehetett a táborból. (Mai tudásunk szerint az összes táborlakó körében ez az arány 5-6% lehetett.) A „táborközösség” kialakulásának akadályai között talán még meghatározóbb volt a tábor jellege, elhelyezkedése. A tábor, létesítése után rendkívül gyorsan fel is töltődött, újabb és újabb telepes szállítmányokat szívott fel (a legnagyobb a szegedieké volt). Elhelyezésük állandó problémát okozott, a probléma megoldását pedig a tábor „tanyás” jellege tette lehetővé. Míg az első szállítmányokat sikerült valamennyire egy helyre (a rendőrségi központul szolgáló, korábban Nagy Béla tanyásgazda tanyája körüli gazdasági épületekbe) zsúfolni, a később érkezettek jó része már távolabbi, gyorsan kiürülő-kiürített tanyákba került, majd pedig új építésű barakkokba, esetenként katonai sátrakba. Ebest, a 12 hortobágyi tábort bemutató tanulmányában Saád József „folyamatos mozgásban-mozgatásban élő, szétszórt elrendezésű táborként” írta le (Saád 2015, 84). Még inkább szétszórtan folyt a munkavégzés, így sok szegedi táborlakó – saját családjának tagjai mellett – csak korábbi városi ismerőseit, vagy éppen lakószomszédjait tartotta meg emlékezetében.

Hogyan rekonstruálható, rekonstruálható-e hát a történet, leírható-e, hogy kiket (milyen családokat), és miért hurcoltak el leponyvázott teherautókon 1952. július 3-án kora hajnalban Szegedről Szatymaz, Kiskundorozsma és Balástya vasútállomásaira, majd tereltek zárt marhavagonokba (Fejér-Micheller 1996, 98-99), és szállították az Ebes falu előtti, azóta megszűnt, beszédes nevű Vérvölgy megállóba (Saád 2015, 83)?

Térképpel, Szegeden

Leghitelesebbnek tűnő korabeli forrásunkkal, a kitelepítés másnapján, a kényszerűen elhagyott lakásokat leltározni induló tanácsai dolgozók számára készített listákkal kezünkben, 2015. május-júniusában a 63 évvel azelőtti események nyomába eredtünk. A régi címek azonosításához még két segítséget vettünk igénybe: Fári Irén (Móra Ferenc Múzeum) jóvoltából kaptunk egy – az időponthoz közelebbi – 1961-es MALÉV-térképet, valamint használtuk Péter Lászlónak az utcanevek azonosításában (is) hasznos kiadványát.⁴³ A valamikori szegedi táborlakókról szóló „anekdotikus információk” és az elhagyott lakások listáinak birtokában, a kortárs és a 63 évvel korábbi állapotokhoz képest nyilvánvalóan jelentősen átépült Szeged utcáit járva, kicsit a kutatói képzeletre is támaszkodva végzett

⁴¹ A hortobágyi zárt kényszermunkatáborok történetét és egykori lakóiknak sorsát feltáró, több mint egy évtizede folyó munkánk során talán ez a csoport bizonyult a legkevésbé megközelíthetőnek. Ezúton is köszönetet mondunk mindazoknak, akik viszont interjúval, dokumentumok átadásával segítették munkánkat.

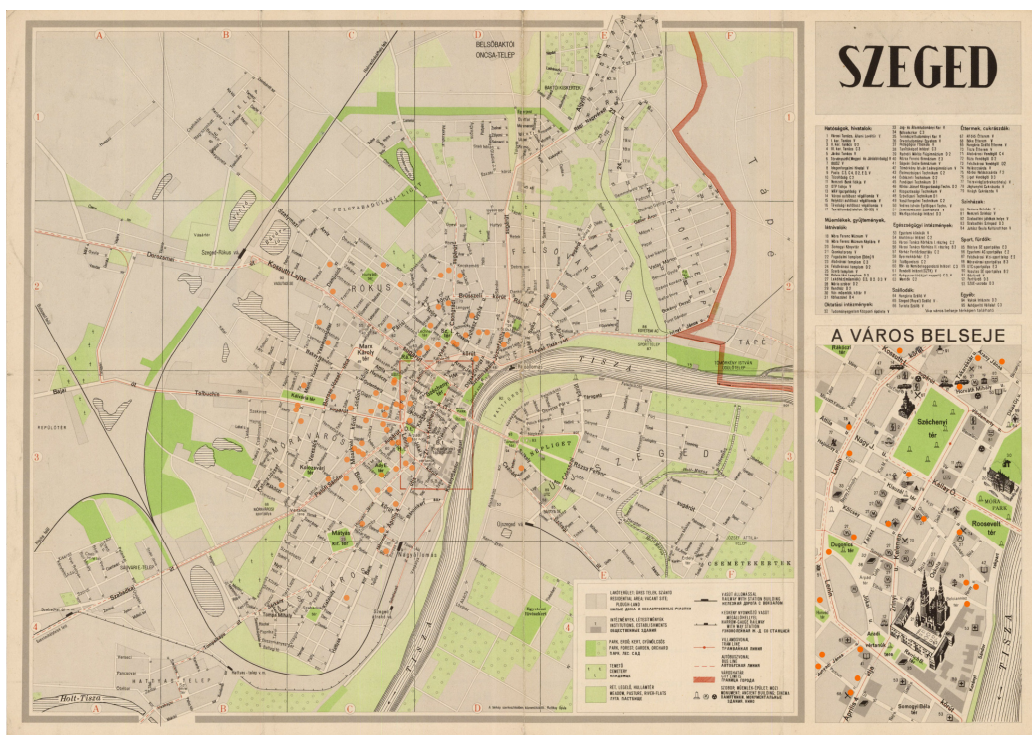
⁴² A kényszermunkatáborokba zsúfolt hatalmas tömegek, amellyel, hogy – a Hortobágyon túli területek számára is – könnyen és olcsón mozgósítható munkahadsereget jelentettek, a sok kisgyerek és beteg, idős ember ellátása miatt egyre több gondot is okoztak a hatóságoknak. 1952 áprilisában több rendeletet is hoztak a táborból kiadhatók köréről.

⁴³ Péter László: Szeged utcanevei. Szeged, 1974.

időutazásunk eredményét – 99 azonosított címet – a térképen rögzítettük, a házakat pedig fényképeztük.

Arra ezzel a módszerrel nem vállalkozhattunk, hogy „a nagy történetet” felfejtsük, azonosítsuk a szereplőket, rekonstruáljuk az esetet, és a tágabb, nagypolitikai, geopolitikai összefüggések fényében értelmezzük azt. Törekvésünk csak annyi volt, hogy a 150 körüli család térbeli elhelyezkedéséről, egy-egy ház és az onnan elhurcolt családról nyert információk mozaikjából kirajzolódó mikro történeteket felvázolva, elgondoljunk azon, mit jelenthetett a házak, az utcák, a város történetében ez az akció.

A szép májusi, júniusi napok ragyogó napfényében a városban – főként a Nagykörúton belül sétálgatva – azt persze érzékeljük, hogy nem azt látjuk, amit a 63 évvel ezelőtti lakók. Nemcsak a felújítások, korszerűsítések, átépítések rétegződtek rá a valamikori házakra, nemcsak a telekhatárok változásai, a bontások és új építések szabták át a városképet, hanem, és legfőképpen azt *tudtuk*, hogy ettől a békés, jólétet tükröző polgári városképtől, amit látunk, nagyon messze, távol van az, ami 1952 nyarán itt *lehetett*.

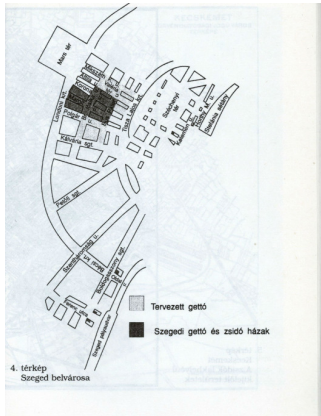

6. Térkép. Szegedi lakások, ahonnan 1952. július 3-án családokat deportáltak a hajdúsági Ebess község mellett létesített kényszermunkatáborba.

Hogy milyen lehetett, azt éppen a fenti (és további) információs morzsákból próbáltuk magunk elé idézni. Felidézni a második világháború világégését, a férfiak hadba vonulását, a szegedi és csongrádi zsidók gettókba zsúfolását és deportálását, családok elmenekülését a közeledő szovjet csapatok elől, a háború végét, a visszatérők visszatérését, az új országhatárok kirajzolódásával elindult új menekülők tömeges megjelenését, a veszteségekbe való kényszerű beletörődést, az élet újrakezdését és új felbolydulását szűk egy évtized alatt átélő város hangulatát. A háború elől gyökeresen különböző, új politikai erőviszonyok kialakulását, a város társadalmának viharos gyorsasággal zajló átrendeződését, ahol a korábbi pozíciók, rangok pillanatok alatt elveszhetnek, új pozíciók és rangok ugyanolyan gyorsan megteremtődhetnek. A nagy világégések utáni eufóriák és új kétségbeesések világát.

A listáinkon szereplő családfők és családjaik egyértelműen az átalakulások vesztesei közé tartoztak, hiszen a 63 évvel ezelőtti júliusban el kellett egész addigi életüket (és javaikat) hagyni, és – nem tudták, mennyi időre, talán örökre? – kényszermunkatáborba kerültek. Hogy nem teljesen homogén csoportot alkottak, arról Merley Tibor (1924) volt főhadnagy, akkor már gépészmérnök, édesanyjával elhurcolt egykori fiatalember, a kilencvenes évek közepén így írt. „Teljesen ötletlenül történt a kiválasztás. Volt, aki a pártkönyvét ott adta le. Volt, aki a régi középosztály tagja volt, ügyvéd, katonatiszt, kisiparos, vasutas, de volt kulák, gyári munkás, sőt még lumpen elem is. Sok volt olyan, aki Jugoszlávia területéről (Bácska) származott (Titó akkor lett láncos kutya). A lágerből eltávozhattak az orvosok. A kitelepítettek között kettő volt.” (Fejér, Micheller 1996, 100).

Azon is elgondolkozhattunk persze, hogy az időszaknak nem ez a csoport volt a legnagyobb „vesztése” (ha egyáltalán a veszteségeket rangsorolni lehet). Csak nyolc évvel kitelepítésük előtt, 1944 tavaszán, Szegeden, „a zsinagóga környékének egyes házaiban és a nagyállomás körül jelölték ki a gettót. (...) Összesen 3827 embert zsúfoltak a szegedi gettóba és zsidó házakba.”⁴⁴ Talán éppen azokba a házakba, ahonnan aztán 8 évvel később jó néhány „osztályidegen” is Ebésre került, marhavagonokban. Mindkét történet végkifejletét ismerve, elmondható, nem ugyanarra a sorsra jutottak. 1947. szeptember 21-én, a szegedi zsinagóga falán, 1663 akkor ismert, a koncentrációs táborokban elpusztított szegedi zsidó polgár nevét megőrkítő névtábla és emlékmű avatásán elmondott beszédében Stern Márton, hitközségi elnök ezt mondta: „Mi, szegedi zsidók, a szerencsésebbek közé tartozunk, mert testvéreink létszámának csak mintegy két harmadát irtották ki, míg más hitközségek tagjainak 90-95%-a is elpusztult.”⁴⁵ A háborúból soha vissza nem tért katonák, a szovjet hadifogságban elpusztultak, vagy onnan csak évek múlva visszatértek, vagy éppen a háború vége után nem szűnő „békeharc” idejének üldözöttei: a fentebb említett, 1992-1996 között készített felmérésben szenvedéseikről beszámoló politikai üldözöttek különböző csoportjai (málenkij robotra elhurcoltak, politikai internáltak, bebörtönzöttek, munkaszolgálatosok) is felrémlettek előttünk, miközben a címlistákon szereplő házak után nyomoztunk.

A szegedi gettó helye, 1944 tavasza (Molnár 1999, 211)

A végül azonosított csaknem 100 címről elhurcolt ebésiek némelyikéről csak a családfő neve őrződött meg, másokról több is. A következőkben néhány mikro történet-vázlatot mutatunk be.

Az ebési tábor talán legismertebb lakója dr. Pálfy György (1904-1970),⁴⁶ Szeged egykori megbízott polgármestere volt.⁴⁷ A táborlakók leginkább gömbölyded alakjára és szép feleségére, Radnóthy Évára, a szegedi színház művésznőjére emlékeztek vissza. Zádor Ildikó (frissen érettségizett fiatal lány) rögtönzött, bakancsos és munkaruhás „báli” eseményekre emlékezve, ahol a civil táborparancsnok, „Krommer”⁴⁸ tangóharmonikán „húzta” a talpalávalót, így írt róla: „Radnóti Éva, a szegedi színház kiváló művésze is szerepelt ezeken a ’bálokon’. Népszerű operett dalokat énekelt, és szép magyar dalokat.” (Dubay 2007, 341).

⁴⁴ Molnár Judit: Zsidósors 1944-ben az V. (szegedi) csendőrkerületben. Bp. 1995.

⁴⁵ Zombori István (szerk.): A szegedi zsidó polgárság emlékezete. Szeged 1990. 164.

⁴⁶ A Pálfy-családra vonatkozó adatszerű ismeretek nagy részét dr. Pálfy György unokaöccsétől, Pálfy Miklóstól és kedves feleségétől kaptuk, 2015. május 14-i beszélgetésünk során. Szíves segítségüket ezúton is köszönjük.

⁴⁷ Rá még az egykori ebési „szabadok” is emlékeztek az említett, 1998-ban készült Ebés c. dokumentumfilmben.

⁴⁸ Keresztnevét a tábori emlékezet nem őrizte meg, egyesek bácsalmási, mások zalai származású tanítóként emlékeznek rá.

Pálfy György édesapja, Pálfy József (1874-1944) 1934-től haláláig volt a város polgármestere. Pálfy György, aki 1937 óta dolgozott kultúr tanácsnokként a városházán, 1944. október 8-án, megbízottként került ebbe a pozícióba, amikor a korábbi városi tisztviselők jó része elmenekült a városból. Polgármesterként döntő szerepe volt abban, hogy megszálló szovjet hadsereg egységei Szegedet megkímélték a vérontástól és rombolástól.⁴⁹ 1945. november 19-től (amikor a város irányítását – rövid időre – a szociáldemokrata Valentiny Ágoston vette át) Pálfy két évig főispán, majd polgármester-helyettes volt. 1947-ben az akkori belügyminiszternél, Rajk Lászlónál tiltakozott a kékcédulás választások miatt, 1948-ban nyugdíjazták. Deportálására azonban csak 1952 júliusában került sor. Őt szatymazi nyaralójukból, édesanyját és feleségét pedig szegedi lakásukról, a – korabeli lista szerinti – Sztálin (ma: Tisza Lajos) körút 61. szám alól hurcolták el.

Szeged, 1950: megbeszélés a színház igazgatói irodájában. Balról jobbra: Dénes Leó polgármester (szemüvegben), Ortutay Gyula és dr. Pálfy György. Liebmann Béla felvétele (Móra Ferenc Múzeum).

A Tisza Lajos krt. 63. sz. alatti ház Gutenberg utcai frontja. Az erkélyes lakásban lakott a Pálfy-család (2015).

A város ma talán jobban ismeri, ha nem is a deportáltakat és a családot, de a házat és az üzletet. Bár az épület azóta egy emelettel magasodott, az alsó szint ma is üzletként (Anna-kúti Áruház) működik. Innen (a Sztálin – ma Tisza Lajos – körút 39. szám alól) hurcolták el Bruckner Elemérné. A férj (1926-ban született), az akkor még városszerte ismert Bruckner nagykereskedő fia ugyanis, ekkor már a szolnoki repülőtér építkezésén dolgozott, és csak pár hónappal később került az ebesi táborba, felesége után.⁵⁰ Az írott emlékezet azért megőrizte a Bruckner-családot: Bátyai Gitta megörökítette a cégalapító testvérpár, Bruckner Gyula (1872-1919) és Bruckner Ede (1870-1953) nevét, akik 1903-ban alapították meg vaskereskedésüket, amit aztán 1911-ben helyeztek át a Tisza Lajos körút és a Kossuth Lajos sugárút sarkán álló, frissen vásárolt házba. A vaskereskedést, amit Bruckner Ede 1915-től önállóan irányított, 1948-ban államosították, az idős volt tulajdonost meghurcolták.⁵¹ (Érdekességként, és a nagy társadalmi átrendeződés illusztrálására is, érdemes megjegyezni, hogy 1942-1944 között a

⁴⁹ Péter László: Pálfy György emlékezete. In: u.ő. A szerette város. Írások Szegedről. Bp. 1986, 472-476.

⁵⁰ Legalábbis így emlékezett egykori rabtársa, Szabó Géza, 2013. szeptember 12-i beszélgetésünkön. Szíves segítségét ezúton is köszönjük. Az ilyen „későbbi érkezés” nem volt ritka a szegedi családfelek esetében, hiszen sok deklasszált már kiszorult a városi „munkaerőpiacról”, másutt tudtak csak munkát találni. Így többnyire nem voltak otthon a kitelepítés idején, csak később mentek – ha mentek – családjuk után. Zádor Ildikó édesapja, Zádor Aladár volt alezredes például ekkor a Dunántúlon dolgozott „kutatásztervező segédmunkásként”, és onnan vitték később családját (Dubayné 2007, 340).

⁵¹ Bátyai Gitta: A forgópisztolyoktól a népmotorokig. Adatok a Bruckner család történetéhez. Szeged. 2006. 2. 43-45. Ezúton is köszönjük Fári Irénnek, hogy felhívta figyelmünket a cikkekre, és rendelkezésünkre bocsájtotta a vaskereskedés korabeli fotóját.

vaskereskedésben dolgozott, mint raktári munkás, az 1949-85 között a városban és a megyében magas párt- és állami tisztségeket betöltő ifj. Komócsin Mihály.)⁵²

A Bruckner-féle vaskereskedés.

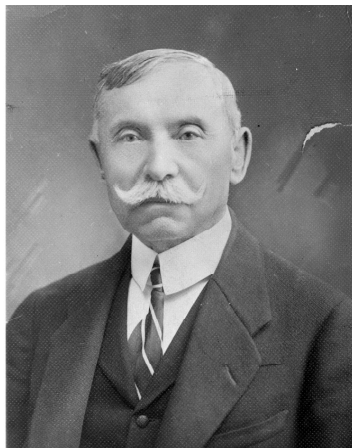

Tisza Lajos körút 39. sz. (2015)

Szegeden ma Erdészeti Szakképző Iskola őrzi Kiss Ferenc erdőmérnök (1860-1952), a „szegedi erdők atyja” (Móra Ferenc elnevezése) nevét, 1952-ben, 92 éves korában azonban teljesen elfeledetten halt meg a városban. Ebben az évben hurcolták el a Sztálin (ma Tisza Lajos) körút 52. számú házból Ebesre Vén Pál volt tüzérezredest – akkor már éjjeli őrt – és feleségét sz. Kiss Margitot, Kiss Ferenc lányát (Dubay 2007, 125). Kiss Ferenc erdőmérnök 1885-ben miniszteri megbízatással került Szegedre. Hat évtizedet átfogó munkássága során neve összekapcsolódott az állami kezelésbe vett városi erdőgazdálkodás feljavításával, a homokot megkötő véderdők telepítésével, a homoki gyümölcskultúra meghonosításával és Szeged fásításával-parkosításával. Ásotthalom határában róla elnevezett erdő, emlékoszlop, idézi fel művét. Lányáról, vejéről volt raktársuk csak egy téves információt jegyzett fel.⁵³

Tisza Lajos körút 52. (2015)

Kiss Ferenc. Brenner, Szeged. 1984. Dömötör Mihály fotója (Móra Ferenc Múzeum).

⁵² Digitális História adatbázis.

http://www.tortnelmitar.hu/index.php?option=com_content&view=article&id=4750&catid=74%3Ak&Itemid=67&lang=de Utolsó letöltés: 2017. február.

⁵³ Dubayné úgy emlékezett, Kiss Margit az apjáról elnevezett iskola előtt felállított szobor avatására nem mehetett el Ebesről 1952-ben, ám erre az eseményre csak évtizedekkel később kerülhetett sor. Valószínűleg apja temetésére nem mehetett el a táborból (Dubayné 2007, 305).

Szegeden 1952-ben már elfeledett személyiség lehetett özvegy Naszádi Józsefné sz. Miksa Ilona zenetanár is. A Színházi Újság 1918-1919. évi 14. számában a fiatal Juhász Gyula még felfigyelt a templomi kórusból a színpadra lépő fiatal tehetségre. „Miksa Ilona (...) jelentős érték a szegedi színpadon. Nemcsak a legjobb iskolára valló, szinte tökéletes kultúrájú énekével, de alakításának finomságával is, amely a sévresi porcelánok törékeny gráciájára emlékeztet. (...) Művelt, szerény úri leány ez a Miksa Ilona, az úri jelzőért pardont kérek a demokráciától, de én a művészetben már csak megmaradok arisztokratának.” – írta róla.⁵⁴ 1952-ben az idősödő özvegyasszony zenetanárnőként kereste kenyerét, ekkor már főként magántanítványok jártak hozzá, vagy ő azokhoz. A Szent György (ma: Dugonics) u. 4. szám alól hurcolták el édesanyjával, özvegy Miksa Jenőnével (1866) és ugyanabban a házban, de másik lakásban élő fivérével, Miksa Jenő egykori katonatiszttal együtt. Valószínűleg ez utóbbi állt a hatóságok akkori érdeklődésének előterében (az ő neve szerepel a leltározók listáján), de végül mindkét lakás „kiürítésére” sor került. A táborban egyébként az egykori színpadi énekesnő is sok szép pillanatot szerzett rabtársainak. „Naszádiné Miksa Ilonka zenetanár csillagos estéken csodálatosan énekelt szebbnél szebb dalokat a szabad ég alatt, mi ültünk körülötte a földön, és bizony, sírtunk vég nélkül.” – emlékezett Zádor Ildikó (Dubayné 2007, 336).

Színházi Újság, 1918-1919. 14. sz. 1-2.

Szegeden élő katonatisztek már 1951 szeptemberében is elhurcoltak (őket az árkusi táborba), de még 1952-ben is sor került többükre – például Vén Pálra, Miksa Jenőre vagy Merley Tiborra is. Ekkor deportálták Petri Ferenc (1909-1984) Bánságból Szegedre áttelepült, továbbszolgáló volt főhadnagyot is, Brassóból származott feleségével és kisfiukkal, ifjabb Ferencsel (1945-1997), a Bocskai út 6. szám alól. (Egyébként az utca másik oldaláról is került egy idősebb katonatiszt a transzportba: Vitéz Halmay Barnabás /1890-1967/ volt huszár alezredes és felesége, Bernáth Margit/1893-1977/, akiket a 9. szám alól hurcoltak el). Hogy az édesapa alakja, deportálásuk és az ebesi tábor gyerekként átélt borzalma fennmaradt az utókor számára, az a Petri Csathó Ferenc néven költővé vált, és fiatalon, 1997-ben elhunyt valamikori kisfiúnak köszönhető. Az ő nevét ma emléktábla őrzi a ház falán.

Aranytorony, gombbal (1980)⁵⁵

Hatéves vagyok Utazunk
Tenyérvényi rácson át
a leplombált vagonból
látom egy torony arany gombját
Látom már mindörökké
Ha tudnék már füttyülni
félelmemben füttyörésznek
ahogy a bölcsélet egyetemi tanára
aki a vagon sarkában vizek
A himnuszt füttyörészgeti
Végtére ez jogában áll

⁵⁴ Köszönjük Péter Lászlónak, hogy a szegedi deportáltak névsorában felfigyelt Miksa Ilona nevére, visszaemlékezett Juhász Gyula egykori kritikájára, és a Színházi Újság kimásolt cikkét megküldte nekünk.

⁵⁵ *Petri Csathó Ferenc: Ködöböz. Válogatott versek.* Szeged, 2003, 71. Tiszatáj könyvek. Köszönjük Békési Imre emeritus professzornak a kötetet.

S végül – őt a transzporthoz is utolsónak tuszkolták be – ejtsünk szót a már korábban megemlített vasúti tisztról, Körmendy Ferencről, akinek a szerelvényt kellett biztosítani a deportáláshoz. Erről később ő maga is megemlékezett az Ebes c. dokumentumfilmben, de egykori rabtársa, Merley Tibor is. „... azt a vasutast, aki a szerelvényt összeállította (Körmendi nevű) az éjszaka folyamán a szolgálati helyéről tették a transzporthoz. Családját a lakásáról vitték el.” (Fejér-Micheller 1996, 127). Körmendy 1963-ban, „az MSZMP Központi Bizottságához küldött beadványában rehabilitálását, legalább részleges kártalanítását és családjának megfelelő lakás biztosítását” kérte. A Belügyminisztérium Titkárságán az ügyben készült jegyzőkönyv⁵⁶ szerint ugyan „megállapítható, hogy Körmendy ügye elhamarkodott szélsőséges intézkedés volt.” Ám, minthogy „kitelepítése nem kapcsolódik a

munkásmozgalmi személyek ellen indított törvénysértő eljárásokhoz”, az ügyet kivizsgáló Dr. Hornok Bálint rendőr őrnagy nem javasolta rehabilitálását és kártalanítását. A dokumentum szerint egyébként Körmendyt „A szegedi MÁV Igazgatóság felhívására 1954-ben újra felvették a MÁV-hoz és azóta jelenlegi munkahelyén dolgozik. (...) Munkáját becsületesen végzi, a MÁV területén univerzális szakembernek tekinthető.”

Körmendy Ferencék egykori háza, Földvári u. 1. sz. (2015)

Szegedi térképes sétáink során még jó néhány ház és egykori lakói sorsa megelevenedett képzeletünkben, újabb források és újabb kérdések kerültek elő. A házak egy részét nem tudtuk azonosítani, és még többnek lakójáról – az iratokban szereplő családfő nevén túl – nem kerültek elő információk. A korszak, a város történetének kutatói számára a levéltári dokumentumok, a helyi újságok és egyéb források feltárása még sok érdekességet tartogathat. A mikro-történetekből, életsors-forgácsokból azonban már most is kirajzolódik egy eltűnt világ, egy eltűnt társadalom, amiről a mai város már alig tud valamit, és talán nem is szeretne többet tudni. Talán érthető is ez. Az 1952 forró nyarán deportált 150 körüli család története, a szenvedéstörténetek végeláthatatlan sorába illeszkedő vékonyabb szálként, önmagában talán már eddig is megkapta azt a figyelmet (lásd a korábban írtakat), ami megilleti. A mikro-történetek aprólékos feltárása, a helyszínek és szereplők utáni türelmes kutatás azonban talán átfogóbb kérdések felvetéséhez, máig érdekesnek tűnő összefüggések felsejlesztéséhez is vezethet.

Ami még megismerhetünk...

1952 nyarán egy, az új rendszer iránt fanatikusan elkötelezett tizenéves fiatalembert nevelőapja, az ÁVH szegedi osztálya pártszervezetének titkára beszerzett nyári munkára „az új állami céghez, a bizományi áruházhoz raktári munkásnak.” A cég irodájából a hirtelen felszaporodó túlmunka segítésére az Iparcsarnok épületébe átküldött egykori fiatalember „nyomasztó emlékeit” három évtizeddel később, az időközben íróvá vált Bárdos Pál így idézte fel. „A Takaréktár utcában óriási tömeg. Tíz sorokban vártak a bebocsátásra. Alig tudtam

⁵⁶ ÁBTL 3.1.5. O-9698/4, 130-132.

tőlük befurakodni. A nagyteremben és a kisebb helyiségekben is zsidvásár. Tülekedés, veszekedés, ordítózás. Egymást taposták az emberek, hogy a rögtönzött pulthoz jussanak, ahol nippeteket árultak. A képeket kitépték egymás kezéből.” A kitelepítettek holmijait árverezték. Bár az osztályellenség megbüntetésével, elvitelükkel és akár „felkötésükkel” is egyetértett, néhány tárgy (egy cumi, egy megőrzött gyermeki hajfürt, egy papírból kivágott szív) szorongató kérdéseket is ébresztett a fiatalemberben. Még azt is, hogy „Nem azért viszik ezeket, hogy szétozthassák a lakásukat?”⁵⁷

Szeged: az Ipartestület épülete
Takaréktár utca – 1936. Horváth Mihály utca – 2015.

A látottak ugyanis minduntalan felidéztek benne a nyolc évvel korábban történeteket, amikor makói családját (nagyzüleit, édesanyját, őt és öccsét – apja ekkor, mint munkaszolgálatos, talán már halott volt: halálának időpontját és körülményeit sosem tudták meg) a szegedi gettóba hurcolták, majd – több ezer társukkal – 1944 júniusában vagonba zsúfolták, és útnak indították. A család nem az Auschwitz-ba induló első transzportba került, hanem a további két transzport egyikével az ausztriai Strasshofba, majd – az író emlékezete szerint – a közeli Neunkirchen falu közepén, egy használaton kívül helyezett mozi helyén kialakított lágerbe, ahol a felszabadulásig 10 hónapot töltöttek.⁵⁸ Amikor 1945 áprilisában hazatértek Makóra, lakásukat már elfoglalták, holmijaikat széthurcolták, s amit megtaláltak, azt sem tudták visszaszerezni (Bárdos 1981, 11-12).

Hogy az 1952. júliusi szegedi kitelepítés helyi történetére „kívülről” is sikerült egy véletlen pillantást vetnünk, még közelebb kerülhettünk képzeletben a korhoz, az *akkor és ott* élő-mozgó világhoz. És ha egyéb szegedi családok történeteinek szárait (a hadifogságból hazatérők, az ellenséggé váló Jugoszláviából áttelepülők, a Gulágra vagy éppen Recskre, munkaszolgálatra hurcolt családtagjaikat visszavárók, a B-listázottak és egyéb deklasszáltak, vagy éppen a városban kialakuló új hatalom birtokosainak történeteit) mikroszkopikus részletességgel felfejtenénk (vagy e szálat kutatására vállalkozókkal együttműködhetnénk, netán ilyen együttműködő munkacsoportok létrejönnének), talán a város (az ország? a térség?) társadalmának múlt század közepi forradalmi *átalakulásait* is árnyaltabban, és egyben átfogóbb módon lehetne vizsgálni.

A háború és a „hadüzenet nélküli háború”, amit a kommunista állam viselt saját polgárai ellen,⁵⁹ a többször megforgatott vagyontárgyak, a társadalomból kiiktatott és kiiktatni próbált családok sorsával kapcsolatos kérdések persze, „szálanként” is felvehetők,

⁵⁷ Bárdos Pál: A második évtized. Regény. Bp. 1981, 219-220. Köszönjük Farkas Csabának, a Csongrád Megyei Levéltár, Szeged, főlevéltárosának, hogy felhívta figyelmünket erre a könyvre.

⁵⁸ Bárdos Pál: Az első évtized. Regény. Bp. 1975.

⁵⁹ Judt, Tony: A háború után. Európa története 1945 óta. Bp. 2007, 269.

bogozhatók. Sőt, ez a tipikus, hiszen a kutatók, szakértők „témára” szakosodnak. Mégis, egy adott hely és idő – például 1952 nyara Szegeden – a város társadalom-, politika- és gazdaságtörténetének kutatói számára talán a *közös kérdések* megfogalmazását is lehetővé tenné. Amelyek valószínűleg az akkori szereplőkben még fel is merültek. Milyen világot, értékeket, attitűdöket hagytak maguk után, és milyeneket hoztak magukkal ezek az események? Milyen ki nem beszélt sérelmeket, félelmeket és elfojtásokat? Milyen veszteségekkel, és milyen nyereségekkel lehet ma már, több mint fél évszázad elmúltával számolni? Lehet, hogy ezek a kérdések messzebb vinnének minket az 1952. júliusi nagy szegedi kitelepítés történetének megértésétől. De az is lehet, hogy éppen ezekre a kérdésekre adott válaszkísérletek vinnének közelebb.